

ІВАН
СМОЛІЙ

УРАДА

Видавництво
Юліана Серафима

І в а н С м о л і й

З Р А Д А

I v a n S m o l i y

LA TRAIACION

N O V E L A S

EDITORIAL JULIAN SEREDIAK

Buenos Aires 1959

І в а н С м о л і й

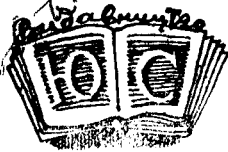
*Темнишовичи
Степанів і Федір
книга
про
на*

*Видання
1954*

*З Р А Д А
Видання
1954*

*О В О В І Д А Н Н Я
Видання
1954*

*Видання
1954*

ВИДАВНИЦТВО ЮЛІАНА СЕРЕДЯКА

Буенос-Айрес 1959

diasporiana.org.ua

Тираж 1.500 примірників

Обкладинка роботи Бориса Брєкова

Всі права застережені.

Copyright 1959 by the Publisher

С Л О В О   Д О   Ч И Т А Ч А

Іван Смолій, автор збірки п. н. «Зрада», що її передаємо в руки читачів, має за собою немалий літературний стаж. Свій дебют почав у 1937 році, друкуючи у львівському щоденнику «Новий Час» оповідання п. н. «Зустріч», а два роки пізніше вийшла друком п'єса п. н. «Життя на базі».

В часі війни Смолій не друкувався. Він карбував лише у своїй пам'яті фрагменти жорстокого лихоліття, щоб у майбутньому передати їх українському читачеві. На еміграції Смолій виступив у 1947 р., видавши друком збірку оповідань п. н. «Дівчина з Вінниці». Згодом, у 1951 р., в Канаді, появилася друком повість «Кордони падають», яка раніше, на конкурсі «Української Трибуни» в Мюнхені, була нагороджена другою премією, а в 1956 р. на літературному конкурсі в Чикаго відзначено збірку оповідань п. н. «Манекени».

Тематика творів Івана Смолія промовляє до читача своїми картинками не як штучно зліплений твір, але як жива дійсність. В його оповіданнях доля і доля дієвих осіб нам не байдужа; ми йдемо з ними, переживаємо їхні радощі та смуток, і водночас подивляємо автора, що не піддався зматеріялізованій добі ні важ-

ким життєвим обставинам, але йде між українських читачів зо своїм мистецьким словом. «Зрада» — це один із етапів творчости Смоля, і ми впевнені в тому, що письменник подарує українському читачеві ще не один літературний твір.

Віддаючи в руки любителів українського друкованого слова на чужині збірку оповідань Івана Смоля п. н. «Зрада», ми впевнені в тому, що ця збірка викличе живе зацікавлення у безстороннього читача, справжнього мистецького твору. Що ж до фахової оцінки, то гай скаже в цій справі своє слово об'єктивна критика.

В И Д А В Н И Ц Т В О

БАНДУРА

У кімнаті було їх тільки дві: пані в темній сукні з золотистим мереживом і багатострунна бандура.

Бандура лежала на столі, на обрусі біля скляної вази з обочами, — почорніла з старости, мертва річ. Але пані в темній сукні, звійшовши саме в кімнату з прогулянки, не повірила в її мертвоту. Вона забула скинути накриття з голови і стояла довго біля порога, не зводячи очей з бандури. Потім підійшла ближче, ще ближче, ніби скрадаючись, і закружляла безумно довкола чудної гості, що закралася в її дім. Хто привів її сюди знову? Хто?

Пані в темній сукні зупинилася в своєму кружлянні, підійшла від двері сусідньої кімнати, нахилилась. Отвір ключової дірки поширився скупим екраном. Саме стільки, щоб могла побачити те, чого сподівалася. Він там. Стоїть перед дзеркалом у вишитій сорочці. У його руках червоного тарасівка, що її саме зав'язує...

Це вже вдруге так. Вчора пішов проти її волі на кобзарську гру, на виступ перед селяками. Тепер ладиться знову. Місто повне плякатів. Святкують свято пісні. І скрізь на плякатах її син. Юнак з бандурою.

ким життєвим обставинам, але йде між українських читачів зо своїм мистецьким словом. «Зрада» — це один із етапів творчости Смоля, і ми впевнені в тому, що письменник подарує українському читачеві ще не один літературний твір.

Відаючи в руки любителів українського друкованого слова на чужині збірку оповідань Івана Смоля п. н. «Зрада», ми впевнені в тому, що ця збірка викличе живе заінтересування у безстороннього читача, справжнього мистецького твору. Що ж до фазової оцінки, то гай скаже в цій справі своє слово об'єктивна критика.

В И Д А В Н И Ц Т В О

БАНДУРА

У кімнаті було їх тільки дві: пані в темній сукні з золотистим мереживом і багатострунна бандура.

Бандура лежала на столі, на обрусі біля скляної вази з обочами, — почорніла з старости, мертва річ. Але пані в темній сукні, ввійшовши саме в кімнату з прогулянки, не повірила в її мертвоту. Вона забула сквітнути накриття з голови і стояла довго біля порога, не зводячи очей з бандури. Потім підійшла ближче, ще ближче собі скрадаючись, і закружляла безумно довкола чудної гості, що закралася в її дім. Хто привів її сюди знову? Хто?

Пані в темній сукні зупинилася в своєму кружлянні, підійшла під двері сусідньої кімнати, нахилилась. Отвір ключової дірки поширився скупим екраном. Саме стільки, щоб могла побачити те, чого сподівалася. Він там. Стоїть перед дзеркалом у вишитій сорочці. У його руках червога гарасівка, що її саме зав'язує...

Це вже вдруге так. Вчора пішов проти її волі на кобзарську гру, на виступ перед селяками. Тепер ладиться знову. Місто повне плякатів. Святкують свято пісні. І скрізь на плякатах її син. Юнак з бандурою.

Обходила оце довкола вулиці, крадькома оглядала, а знайомі зустрічали її й запитували, чи це правда, що її син, син шляхтянки, виступає перед поспільством? Або бокували від неї, навмисне, щоб не вітатися.

Стримуваний віддих і терпке почуття гніву прорвалося тихим зідханням. Рука сягнула по клямку. Ввійде, засипле його потоком зневаг. Щоб його лице вкрилося рум'янцями сорому, щоб його руки, що оце пестять любовно, примірюючи червону стяжку, опали безрадно. Зірве з нього ці убори, хай стане її син перед нею, як колись дитиною стояв, хай зодягне його, як зодягала.

Але хвилини минали в безрусі. Рука зіснулася безпомічно з клямки. Леонила Понінська підвелася, присіла біля столу й затихла. І бандура лежала перед нею тиха, мертва. Шматки вигладженого, клевого дерева, вигнутого та зформованого в чудернацьку форму. Струни грубі й тонкі, темні, сталеві. Під ними отвір — різьблена зірка.

Оце та річ, що в ній хтось закляв зловіщу силу. Оце її суперниця. Колишня коханка її чоловіка, тепер любка її сина — їх безперечна володарка.

Струни розсипалися вахлярем, струни двоїлися в очах. Хто розснував ті лінії? Оцю мережу срібного павутиння, що омотус її, всотує в себе? Хто в глибині цього отвору, за тією різьбленою зіркою? Яка сила при тайлася там, щоб по своєму вести все її життя?

Пані в темній сукні заплакала тихо. Струни на бандурі мерехтіли в сльозах. І грали. Сполохано та глухо.

Давно замерлі звуки напливали й виростили, спліталися в сумовиту думу. У дивну повість...

**
*

За вікнами в позолоті осени видніло місто. Капітульна Гора по його середині широка, як шапка. Костел на ній, оточений забудованнями, височіє чубком, кляшторні сади оперізали все довкола золотистим обшивом.

Там почалося її свідоме життя. Так само височів тоді костел над окраїнним містом, така сама була осінь, коли привезли її в кляшторну школу. Худа дячина, сувора стара діва, що заопібувалася братанкою після смерти полковника Понінського.

Його смерть була несподівана й загадкова. Малій Льолі навіть не сказали всієї правди. Вона довго ждала повороту татуся, щоб аж згодом пізнати гірку правду, що вона — кругла сирота.

Високі мури монастиря цупко замкнули її вузький світ. У далині видно було з кляштору простори, місто в периферіях, ген в обрії рівнини, оселі, плесо ріки. Але ці простори були недоступні для них. Мовчазні черниці в білих габітах ворушилися повільно, вовтузились повсюду. Точно, неблагано дзвеніли дзвінки на вставання, молитви, навчання. Могутньо гули органи костела, і десятки їх, таких, як і вона, сиріт, як білі, ще не розквітлі лілеї, вишиковувалися в похмурих мурах храму на щоденні молитви.

Манастирський сад — єдине місце їх гулянки. Він

покривав собою все узбіччя ген аж у кут, у глибину яруги, під рештками старовинного муру. Туди страшно було й іти. Туди колись то — двигтіли мури споминами — туди раз прокралися гайдамаки підкопом, монастир облягаючи. Гурмою вдерлися, та не погуляли. Завчасу спостерегли оборонці вилім, кинулося лицарство, страшна січа настала. Ще й тепер валяються десь там на дні яру спорохнявілі кості гайдамацькі. Не покорив ніхто тієї твердині на окраїнах. Черниці під казанами вогонь розводили, окріп накипали, лицарству допомагаючи. Від мурів чернь відбивати. Стояв кляштор і тепер серед чужого моря, серед мирного населення колишніх гайдамаків.

Сестра настоятелька. Низька, дрібненька. Аж страшно згадать, як станула вперше перед нею. Обличчя бліде-бліде, губіт білий, — одна смерть. Вузькі і безкровні губи. А очі синьо-сталеві, і ніс гострий. Сестра Геновефа!

Вона була володаркою цього замкненого мурами світу. На її появу ще більше принишкнули вихованки і покірно проходили черниці-посестри. Безкровні її уста були затиснені навіть і тоді, коли розмовляла з Богом. Мабуть і сам Творець слухав сполохано її молитви — гостро-металевого шепоту.

Вряди-годи з'являлася в сермоніюм дядина Клядїя, щоб відвідати свою вихованку. Коротке вітання, шорсткий відштовх простягнених дитячих ручок. Дядина воліла оглядати її, ставши збоку, казала повертатися на всі боки, і стверджувала з захопленням, що все знаме-

ניתה, що вона сповняє свою ролю опікунки краще, як мати.

Двері розмовниці відчинялися, тоді малу Льолю виводили на довгі коридори з нішами обабіч, і провадили тей у кут. у захист. А дядина ще довгенько просиджувала з сестрою Геновефою. Для неї ж і приїздила. Вони познайомилися й заприятинилися, відшпукавши себе в тому ідеальному доборі характерів, якого й рідко зустріти. Вони обспнали себе взаємно похвалами і разом обговорювали засоби, якби то ще більше піднести дисципліну й мораль молодого народу.

У храмі стояла Діва, вся голуба, одежа біла, зорями цяткована, золота корона на голові діядемом, східці сніжно-мармурові перед нею. Довго щоднини треба було стояти навколішках перед тією розкішною Дівкою, схиливши голову. І в покорі слухати, як гомонять слова науки про десмертну чистоту, про несплямлену любов. Мати Божа — Діва Пречиста — вся в білому, як і вони, гляділа на них і ласкаво, й грізно, до глибини душі. Щоб усе життя не зблудили й зберегли чистоту. А найперний гріх, щоб не помішалися з іншим народом, з схизматиками, гайдамацькими нащадками.

Старі легенди оживали, важніли словом, знову ввижалися січі криваві, у колі лицарства браві черниці, що в казанах смолу топлять, самі з мурів на хлопство потоки лекучі лляють. Глухо гомонів храм, суворістю диxали вогкі стіни. Може вогкі ще з того часу, як храм оцей перебудовано. Схизматицький це храм був колись, як і все довкола. Отож король, взявши місто, наказав

храм цей розібрати і кам'яні плити на спинах покорених аж у ріку носити, щоб там змити з них гайдамацьку погань. А з так обмитого каменю збудовано знову цей храм.

Тільки деколи виходили вони за мури, йшли парами вулицями, в парк, навіть над ріку. Поколувавши на гулянці, похід вертався невхильно в масивну кляшторну браму. Стукали заржавілі засуви, неласкаво стелилися внутрішні, вимощені нерівними брусами, подвір'я. А дзвінок уже дзвонив на вечірню, і органи вже гули...

Проте приходить всьому кінець. І коли по роках однієї літньої днини дячина Клявдія з'явилася в сермоніюм, вона не відштовхнула вже неласкаво дитячих ручок, не відіслала швидко, щоб наговоритися з сестрою Геновефою. Але й дитячі ручки, відувчені від пестоців, не простяглися до неї радісно. Стояла дячина висока, худа, помітно згорблена, збагнувши нараз у цю мить, яка стара вже вона, як пройшли без сенсу роки. Перед нею стояв час у постаті чарівної дівчини. Вона гляділа на свою братаницю, і сльози набігали на її очі, що ніколи не знали цього солоного доторку. Та невже ж оце та мала Льоля, сирота, що її завезла по смерті брата в кляштор на виховання?

Струнка вродлива красуня стояла перед нею. Біла суконочка, біла спідничка, з голубим вшиттям, мережками на грудях, з голубими, скромними петлицями. Янгольсько-чисте, вродливе личко. Ні кралочки, ні рисочки на ньому. Рожевий мармур. А волосся! Де ж хто бачив таке волосся? Хіба покійна братова, Льолі мати, таке

мала, а вони не долюблювалися. Цілком схожа на братову. Які чудові коси, гладкі, ясні, довгі! Ця дитина зовсім не знає, які в ній чари. Та невже ж хто устоїться перед її поглядом?

— Льолю! — шепнула вона тоді. — Чого ж так стоїш, ніби не любиш мене? Ходи! Привітайся зі мною!

Але дівчина стояла без руху, привчена роками до іншого вітання.

— Я ж — наче мати тобі, дитино, — промовила знову дядина. — Ходи до мене.

І дядина сама кинулася її обіймати. Довго, гаряче обіймала братанку, обцілювала м'яку косу, гладила, своє дівочтво згадуючи. — Ходи, Льолю, підемо звідси.

Як злиувалася вона тоді!

— Куди?

— Підемо звідси. Не буде більше кляштору. Ні цих мурів, ні черниць. Ти підеш до мене. Я перенеслася в це місто, житимемо разом. Я... я хочу теж мати когось біля себе. Я люблю тебе, як мати. Можеш стати вчителькою, лікаркою, чим захочеш. Я багата, я все зроблю для тебе. Ходи!

Наче в сні пройшло прощання з товаришками, з кляшторяними мурами. Сестра Геновефа прощалася сухо, як завжди. Вона ще більше зісохла за ті роки, її затиснені, безкровні губи вражали вже фіолетовою ризкою мертвоти. А очі були ще світліші, ще більше пронизливі.

— Іди та не посороми нас. Краса твоя — твоя погуба. Бережися.

Аж здригнулася вона тоді, аж ще нижче схилилася, вклоняючись востаннє володарці свого дитинства.

І ще, коли опинилася в пишному кварталі, в затишній віллі, сам-на-сам з дядиною, не могла забути цих останніх слів і цього пронизливого погляду.

А довкола було безліч блискіток, все багатство старої діви, у пишних килимах і драперіях, у коштовних меблях, у дивовижному, як дитячі цяцьки, посуді, порцеляновому, срібному, у жіночих прикрасах.

Яка краса! Вона стала в дядиному будуарі, і не знала, що оглядати спершу, якої цяцьки спершу хапатися. А як глянула в дзеркало, задивилася сама на себе. За всі роки, за все дитинство. Їм же не вільно було й заглядати в дзеркальця в царстві сестри Геновефи. Малі кипенькові ховалися як дорогоцінність, а знайдені були важким обвинуваченням, за них карали.

А тут усюди були дзеркала. Малі, круглі й подовгасті, в чудових оправах з золотих листочків, з ручками з слоневі кости. І великі, величезні, на пів стіни, що глянеш і бачиш себе всю.

Вона стояла перед дзеркалом і довго не рухалася, водячи повільно зором по своїй стрункій та хисткій постаті. Вона, правду кажучи, й не себе оглядала, а когось чужого, вперше баченого, що обдаровував її тим самим поглядом безмірної уваги й здивавлення. Потім вона задумала повернутися боком, повільно, повільно, і хтось чужий обертався теж з увагою, трішки боязко, майнувши злегка кучою спідничкою на гнучкому стані.

Враз упав сміх і сколихнув картину, як сколихну-

камінь водяне плесо. Збентеження розкотилося широкими колами. Вона вся червоніла-червоніла з сорому. А дядина, в фантастичному, всипаному червоно-чорно-жовтими метеликами шляфроці, підходила де неї все ще сміючись.

— Приємно оглядати себе в дзеркалі, що? Ну, кажи ж, кажи!

Вона штовхнула братанку грайливо, потім несподівано обняла її, хіхочучись як товаришка й повіриця.

— Приємно, Льолюню! Половину, та що казати, все життя присиділа б перед дзеркалом. А ще як нема на кого дивитися. Дивишся тоді на себе, розмовляєш, всі секрети можна розказати собі в будуарі. Але що я! Ти справді прекрасна! Тільки, знаєш, краси твоєї ще й половини нема. Яка б гарна жінка в світі не була, без доброго одягу вона ніщо. Пожди, як я тебе зодягну, все місто говоритиме про тебе.

Вона пригорнула її тоді, а потім нараз наказала роздягатися, сама розстібаючи гудзики кофточки та спіднички.

Дівчина судорожно стримувала навіжені руки дядина, що вишпорили біля неї, торкали її тіла настирливо й безцеремонно.

— Ну, й дурна ж ти. Чого боронишся! — говорила дядина. — Все скинь. Все! Ми ж жінки! Кого соромишся? Ну, тепер я тебе буду одягати.

Вся рнина проминула так на одяганні. Ба, й не днина, а тиждень. Дядина Клявдія наче опаліла. Годі було пізнати колишню стару, сувору, злу діву, непривітну в

поведінці девотку. Вона спершу переміряла на братаниці всі свої, роками призбирані одяги. Поправляла, обходила десятки разів, милуючись, зміняла, згадуючи своє дівування, розказувала пікантні історії, пов'язані з окремими одягами. А потім порішила, що все те старомодне, і на Льолю не підходить, що це вона тільки так бавилася, а тепер вони одягнуться по модному.

Вони блукали по великих крамницях, вишукуючи відповідні одяги. Потім пішли на променаду, на багатолюдні міські корзо, де ситі й чепурно одягнені міщани проходили велично, оглядали одне одного та обмовляли залюбки.

А вечорами йшли в доми розваги, касина, на забави. Крутився світ ходором. Дядина вела її за руку всюди, показуючи щораз нові чуда. Місто повне було воляцтва з довколишніх казарм. Сотні ґальянтних офіцериків дзвеніли острогами, блестили зірками й еполетами.

Дядина Клявдія безмірно кохалася в офіцерах. Вона вибирала кавалерів саме в незліченному колі її знайомих, представляла свою чарівну братанку, доньку полковника Понінського. Молоді люди товпилися коло дівчини, вродливі й багаті. Вони вели її в таянок, а потім, колючи по бічницях заль, відбивалися на притемнені балькони, заглядали настирливо в вічі й сповідалися з своїх почувань. Всі як один. Дівчина слухала і мовчала безпорадно. Вона не знала, що відповісти, ніхто не навчив її в кляшторі хитромудрих любовних діалогів. Вона й не розуміла, що це діється. Хіба дядина Клявдія pomoже.

Дядина з'являлася справді в критичному моменті, щоб забрати її назад у товариство і зорити за новим женихом, ще вродливішим, ще знатнішим у ранзі. Молоді люди здіймали між собою суперечки, заповідали помпастичні поєдинки, а потім все потахало, коли збагнули правду, що чарівна полковнянка не кохав нікого.

**
*

Це був зовсім інший світ. Ні мерехту кольорів, ні блиску дорогих оздоб, ні крутіжу людських облич, ні зливи сліз. Образ тиші. Спокійні, важкі, темносині кольори одностроїв семинаристок. Левиці — у них товаришки. Між ними одне обличчя. У десятках ситуацій, у тихій довірі, дружній розмові, веселій розвазі, у напрузі щирої поради, то засумоване й трагічне, а все однаково приязне личко Оленки.

Спершу це була й не Оленка, а Гелена. Прізвище чудне, чуже: Корж. У темносиньому однострої кругленька чорнявка, з довгими косами, з широкими, майже мужеськими бровами.

Вони подружилися з першої днини, коли Льоля, покинувши веселі забави, випрохала дядину Клявдію, щоб вписати її в учительську семинарію. На все життя подружилися. Аж страшно на згадку про цю дружбу, про дивну любов у вагу цієї людини у хвилинах пізніших проб і трагедій.

Льолю відмовляли від цієї дружби. Адже хіба вона не знає: Гелена — гайдамачка. Так-так. Вона говорить

по-їхньому прекрасно, але вона дочка цього покороного народу. Кюрг!

Але хто вмів так, як Оленка, рисувати всім портрети? Кількома штрихами створити подобу кожної з них? Хто так майстерно грав на скрипці на частих пописах, під невгальні оплески гостей? І хто так невтомно помагав у науці, в усьому?

То ж вони дружили далі, щораз краще пізнаючи одна одну. Льоля розказувала про своє життя, про по-пуре сирітство і химери дядини Клявдії, що в неї вона живе тепер, про їх пригоди на балах і забавах, про листування. Багато листів було тоді в Льолі від прерізних прихильників. Вона й не відписувала на них. Писала сама дядина Клявдія, захоплена своїми вигадками, листувалася з десятком молодих людей в її імені, підмінюючи її почуття. Химерна дядина! Як так можна, ну, скажи, як так можна робити? Вона бере книжки, листування славних людей — і відписує живцем. Каже, що вона правдива Жорж Занд. Ах, якби вона мала мою вроду, каже вона, і мої роки, вона була б справжня Жорж Занд!

Мене часто на вулиці вижидають молоді люди, еляняються і дивуються, непомірно, коли кидаю їх без уваги. Я не можу вже пройти спокійно... Які вони дивні, ці люди!

Оленка слухала оповідань і мовчала. А хто в неї, а як вона? — допитувалася Льоля.

У неї батько, мати, і брат.

О, яка вона щаслива! У неї і батько, і мати, і брат!

Вона мусить їх побачити. Мусить. От таки сьогодні прийде до них. Що? Не хоче Оленка? Не хоче?

Немов прочувши все майбутнє, всю вагу цих перших відвідин, Оленка справді завагалася, щоб проказати обов'язкову, чемностеву фразу. В її темних, лагідних очах блиски страху. Вона насилу промовила.

— Що ти? Прошу! Як хочеш, ходи!

Вони пішли зараз по науці. Оленка вела Льолю просто під Капітульну Гору. Давно не була вже Льоля в тій частині міста, ніби підсвідомо уникаючи тих місць, що наводили прикрі спогади дитинства.

— А де ж ти живеш? — прошепотіла вона тривожно, коли минали кляшторну браму, добре знайому їй.

— Ми потойбіч, на Баштовій, де найглибший яр.

Де найглибший яр, під руїнами старовинного міського муру стояли рядом кількоповерхові доми Баштової.

— Оце тут, — зупинилася Оленка перед одним.

Льоля подумала тоді про незвичайність свого вчинку, про просто дитячу нерозвагу. Та чого ж вона йде до тих людей у хату? Та ще туди, зайшла, під самий вляштор, у те дивне місце.

Але Оленка вже вела її на поверх. Зупинилися, ждали, щоб їм відчинили двері.

— Ого! Папа! вчителька!... — молодець, що відчинив двері, урвав глузливу фразу, заклопотано дивлячись на незнайому.

Це був Оленчин брат. Подібність була вражаюча. Тільки вищий, стрункіший. А вусок чорний, густий.

— От і роззявив рота, — промовила Оленка. —

Навіть не пропустиш нас у двері... Це мій брат Яро. А то моя товаришка Льоля Понінська.

Нічого особливого в їх зустрічі тоді й не було. Вони привіталися, ввійшли в помешкання. Льоля оглядала все спраглими очима. Так ось живе Оленка Корж, ота хлопка. Гарно тут у них, цілком не по-хлопськи. Меблі старі, потемнілі, але шляхетні. І все довкола у вишивках. Вишивані обруси на столах, вишивані подушечки на фотелях і канапах. У вишиваних рушниках образи на стіні. Яка краса, яка гра кольорів! І нічого крикливого, нічого сорокатога, як у дядини Клявдії.

— Сідай отут, — промовила Оленка. — Ну, Яро, будь же кавалером. Я піду в кухню.

Вона вийшла, покинувши їх обоє. Льоля присіла біля столу, Яро сів напроти. Якось соромно було глянути просто в вічі незнайомому. Зір зупинився на різьбленій коробочці, що стояла на столі. Інкрустована кольоровими пацьборочками та бляшками красувалася перед нею.

— Яка гарна! — торкнула вона коробочку рукою.

— Це з нашої Гуцулії! — промовив молодець, мабуть радий, що знайшлася тема до розмови. — Це вони самі різьблять. У нас цього багато. Батько в тому кохався найбільше. І я люблю. Ось вам іще, коли цікаво.

І він подав їй з комоди альбом, перетиканий пацьборочками й бляшками. Милувалася тим, а потім розкрила альбом. Десятки впорядкованих світлин. Он Оленка, ось він, Яро, ще багато людей... Хори якісь, дівчата в острогах, чуже й чудне все. А оце мабуть старі Коржі.

А старий Корж з жінкою стояв уже на порозі, щоб привітати гостю.

Підхопилася сполохано, відчувши нараз свою ролю правдивого інтруза. Оленчина мати йшла попереду, поважна, огрядна жінка. За нею старий Корж. Аж мурашки пробігли поза спиною. Звідки вона знає цю людину? Рішуче знає звідкілясь, деє бачила. Де? Кремезний, насуплений. Вус білий, довгий, довгий, звисає вниз. Стрепіхаті брови, а з-під них пронизливі очі... Згадала! З картини зійшов з мальовила історичного козак-гайдамака. Козацький ватажок, що його шляхта захопила в бою. Там, на кляпторному коридорі, біля башти такий образ висить...

Незвична мовчанка супроводила їх вітання. Тільки Оленка метушилася та щебетала за всіх, розказуючи батькам, як вони з панною Льолею разом учаться, як приятелюють. Потім їли, розмовляючи зрідка. А потім стало якось веселіше. Старі Коржі подалися кудись і zostалися самі молоді.

— А ти помовчуєш, — говорила Оленка до брата. — От і кавалер Мовчазної Зірки. Ще скаже потім Льоля, що маю брата-немову. Та промов щось!

Яро справді помовчував. А скільки разів Льоля глянула на нього, переловлювала на собі його погляд. Вона знала вже. Це той самий погляд, що ним обдаровують її всі молоді люди, захохуючись у неї відразу. Скучно й нецікаво.

— Не такий я вже говіркий удався, — промовив він.

— От заграб би тоді що, щоб гості веселіше було.

— А на чому ж пан Яро грає?

— Музики з нас на всі руки, — сміялася Оленка.

— А з нього ще особливий. Він бандурист.

— Що-що?

— Бандурист. О, ти цього не знаєш. Це такий історичний інструмент. Кобза. Чи там бандура. Ну, покажи хоч панні Льолі свою повірницю, як її називаєш! Яро!..

**

Хтось стояв у кімнаті ввійшовши туди незаметно. Син! Глядить на неї й не знає, що почати, що заговорити. Понутив голову на вид матінчиного суму й задуми.

Постать — наче світляна відбитка, притьмарена, мерехтлива. Тільки ворухнути головою і померкнуть видива минулого. Але вона не ворухнулася, переживаючи ще раз хвилюючу подію своєї молодости.

**

Підвівся тоді Яро на сестрині слова, вийшов і вернувся з чудним інструментом.

— Це бандура? — спитала вона.

— Так.

— Яка вона стара! Звідки ж це у вас?

— О, це справді цікава історія, — засміялася Оленка. — Яро розказав би тобі. Він тією історією й найбільше пишається. Дивні, дивні пригоди цієї речі. Аж слухати страшно.

— Та розкажіть же!

Вона слухала дивного оповідання про іструмент, що йому вже сотня років, а може й дві, і не розсипається. Ще кобзар-сліпець грав на ньому. Старий дід, що ходив з села в село. І десь у степу, присівши спочити, заснув. Знайшли його мертвого, а бандура біля нього. І мале хлоп'я-поводатар біля одубілого діда.

— Ог і поховали діда в селі недалекому, — розказував Яро, — а бандуру заховали при церкві в дзвіниці, бо нікому ж вона ніби й не годилася вже. Замовкла ніби бандура. Опісля ж стали говорити, що, як дзвони дзвонять, то й бандура озивається. А вночі, стали говорити, вона й сама грає... Тільки добре послухати в темну ніч. Певно, дід встає з кладовища, бере свою бандуру й такої ударить метелиці, аж дзвіниця хитається, наче п'яна, в місячну ніч, на церковному майдані. І сколихані дзвони гудуть різними голосами. Як розлоститься дід, як наляже кістлявими пальцями, аж струни войкають із болю. Що така неправда стала в світі. І рвуться ..

— Га ти б уже перестав, — заговорила Оленка. — Диви, як панна Льоля слухає. Може присниться що. Заграй краще.

— Ні-ні, хай розкаже все, — просила вона.

Яро оповідав далі. І здавалося нитка пригод снуватиметься в нескінчене.

...Зайшов одного разу якийсь добродій з священником у дзвіницю, глянули вони на бандуру, а там уже тільки одна струна. Отак грав клятий дід! Торкнув отой добродій єдину струну і та урвалася.

— Ну, — каже той добродій, — награвся вже дід-хай мирно спочиває та людей не страшить більше. Тепер я буду грати.

Та й натягнув нові струни і пішов мандрувати. Учений був, добре грав. І вірші писав різні, пісні складав. А потім його кинули в тюрму, а бандуру віддали в музей...

— А оце, коли тут була війна, — закінчував Яро, — зайшов до нас один солдат. Приніс з собою і цю бандуру. Частенько грав на ній. І всю її історію розказав. Пропала б була вона, бо музей у війні розграблено, а вона йому в руки попала. Пішов той солдат раз на стежу і не вернувся... Забрали його речі, а бандуру нам оставили.

— І як багато тут струн на ній! Як багато струн! — говорила Льоля. — Як ви граєте на цьому інструменті?

— Ось так, — промовив Яро, провівши пальцями по струнах.

Звуки впали дрібні-дрібні, наче сім'ячко, тендітно-шовкові... Яро грав щось живе, веселе. Павза. А потім ударили врочисті, грімкі акорди, брязнули струни, зірвались вихором. Грізна, героїчна козацька дума з дивною відтінню суму, мавстатична в зображенні людських переживань. Грало-шуміло море, хиталися, як горіхове лущиння на хвилях, козацькі чайки, поринаючи в водні глибини, то зринаючи наверх. Глибокими спадами охопив страх людські серця. Хтось грішний між ними, карає їх усіх Господь за нього, замикаючи

над ними водянi гори, щоб не побачили вже сонця ніколи. Кайтеся, грішники!..

Вона слухала з широко розплющеними очима над-ривного речитативу, а звуки лилися на неї зливою, морськими хвилями. І ніяк не могла відірвати очей від Ярових рук. Білі, виплекані. Пальці їх довгі, і, аж лячно, які ворущкі, як перебігають вони, перекочуються зрявами, гуляють несамовито по вахлярі струн.

Спохмурніло обличчя бандуриста, тільки блискавки у нервових здриганнях брів. Темна чуприна зісунулася на чоло, і ввесь він не цьогосвітній уже, а — чародій.

Вона пам'ятає добре: Гра закінчилася тоді, і всі вони вражено мовчали.

— Ну, сьогодні ти заграв дійсно добре, — промовила згодом Оленка. — Сама Муза зійшла на тебе, — і вона весело підморгнула до Льолі. — Але тепер розвесели нас чимсь.

Жартівливо-весела хвиля звуків вирвалася з-під пальців Яра на те сестрине прохання. Його ніжний повний баритон тільки тут і там виринав голосніше в пісенці про дівчину, що брала синій льон під гаєм і стала на розмову з козаком. А потім пісенька інша, танок метелицею, дума.

Як закінчив Яро гру, тоді їх очі зустрілися вперше у тому глибокому погляді, що ним обдаровують одне одного люди не байдужі собі. Він хотів, мабуть, угадати, чи вразив серце дівчини з синіми очима і волоссям, як льон, а вона дивилася знову з незміряною цікавістю.

Він справді гарний, не відомо, чому спершу цього не запримітила. Багато гарних мужчин вертиться біля неї, вона ж байдужа вже на цю красу. Але він якийсь інший. Ще не зустрічала таких. Чорнобровий. Вус який пишший. Темна чуприна. А очі які виразні. Яка багата душа цієї людини. Він чарівник! І вона мимоволі глянула на його руки, на довгі пальці, що лежали на струнах. Чарівник! А яка краса в цьому інструменті, в усьому довкола. Який інший світ у цій родині, які вони всі інакші, від досі бачених, оті Коржі!

**
*

Про те думала вона й згодом, вернувшись у дядин дім. Якийсь офіцер розважався з дядиною на чайку. Капітан! Вона слухала по його відході оповідань дядини про знаменитого гостя, про його ранг і впливи, і ждала часу, коли лишиться на самоті. Тоді заплющувала очі, щоб не бачити строкатих килимів і запон. Ввижалася їй вишивка в ніжних, гармонійних тонах. І вчувалися звуки цього дивного інструменту, ніжні, як вишивка, гарні, як різьба, і теплі та сердечні, як ті люди.

Частим гостем стала Льоля Понінська в Коржів. Перед дядиною скривала своє нове знайомство, сама не знаючи чому. І перед старими Коржами ставало їй ніяково. Вони вітали її, усміхалися приязно, а в очах немовби жаль якийсь таївся і страх. Часто переловлювала на собі погляд старого Коржа, важкий, загадковий.

Вона вже знала всю цю родину. Коржі з давніх

міщан. Давніх, як це місто, як ці мури. Старий Корж був у великому чині, коли ще воєн не було, коли тут інша держава була. А потім прийшли війни, зміни, його перевели на пенсію.

Оленка й Яро приймали її щиро. Вони ждали на неї. Разом вибиралися на ріку, на веслування, а найчастіше сиділи вдома. Тоді Яро грав на бандурі, а вона слухала залюбки і чар, що овіяв її з першого разу, не проминав. Він радів її приходом, вони говорили вже про весячину. А потім, коли пройшли довгі місяці знайомства, коли стали вже кликати одне одного на «ти», він одного разу зважився на те, чого лякалася.

Старих Коржів не було вдома, а Оленка вийшла, вигадавши собі якесь діло. Яро грав на бандурі. І враз урвав гру на половині рефрену, поклавши руку на струни.

Оленка схопилася сполохано й глянула на нього — така в цьому русі була несподіванка.

— Що сталося?

— Струна урвалася. — промовив він якимось поважно. — Це я так. Всі вони цілі, — продовжав далі. — Тільки от, приглушу їх... Я хочу слухати твого голосу. Про що ти думала, коли я оце грав? Ну, скажи! Ти заплющила очі, а я читав з твого обличчя, що ти вже не слухаєш моєї гри, що думаєш щось важке. І сумне.

— Та що ти! Про що я думала? — їй важко було самій з'ясувати собі оту повинь думок, і не думок, а настроїв, нез'ясованих почуттів. — Я не знаю про що я думала.

Він здивувався. Невже ж вона не знає? А от він знає, добре знає, про що думає кожної днини, кожної години з того часу, як...

— Як що? — запитала зацікавлено.

...З того часу, як зустрів тебе, — промовив він тоді, не зводячи з неї очей.

Оленка зашарілася, вирівнялася в позі, поправляючи одяг. І не знаходила слів, щоб відповісти йому щонебудь.

Вони підніс пальці, і струни загули безладно, тихо. Повільно відкладав бандуру, підвівся і сів близько неї

Вони мовчали довго. Вона ждала його слів, але їх не було.

— Льоля, — промовив він згодом, — ти знаєш усе. Навіщо тут слів? Ти бачиш добре. Я не можу жити далі в непевності. Я мушу знати, що думаєш про мене, що почуваєш?

Вона відповіла тоді зразу і здивувалася, чому саме так відповідає, звідки в неї ці слова.

Що вона думала? Вона щойно тепер усвідомила собі. Коли він грав, вона думала про них обоє. Ще й не запитавши себе, відповідала собі і йому, яке те їх знайомство несподіване... І поплутане.

— Ти ніколи не бачив мові дядини?

— Очевидно, що ні.

— І в кляшторі, що коло вас, не був?

— Ні.

— А я там зросла. І тепер у дядини. І не знаю, як це я попала до вас. Чому саме до вас? Таке то все див-

не. Аж страшно. Ти знаєш, ми іншої віри. Чужі. Якби дядина Клявдія знала, що я у вас, у такій родині, вона б може й не повірила, що щось таке можливе. А сестра Геновефа викляла б мене!

— Льоля! — шепнув він, наче зойкнув.

— Пожди. А твої батьки! Вони гарні люди. Алеж хіба я не бачу, як злякано дивляться на мене, коли з'являюся в вашій хаті. Може прочуввають, що горе несучу в вашу родину?

— Льоля! Яка ти жорстока, — зойкнув він тоді. — Це все неправда. Це все людські пересуди. Що з того, що ми іншої віри, але от як нам добре разом. Ми всі однакові люди. Колись, вже незадовго, всі ті пересуди щезнуть! Навіщо те все? От ти слухаєш музику, ти сириймаєш її, розумієш її й переживаєш ту саму радість. І якої б людина віри не була, вона сприйме її, зрозуміє. Така повинна бути для всіх людей і мова, зрозуміла, однакова.

— Який ти чудний із своїми думками!

— А чому ж? Все можливе. Воно колись так і буде. І ми повинні знайти в собі досить сили, щоб вже сьогодні опиратися тим пересудам, ламати їх, промощуючи дорогу щастю. Ти скажи, скажи тепер одне. Я мушу знати, що ти думаєш про мене, чи й тебе палить це саме почуття захоплення й любови? Льоля!

Непереможна сила була в тому його поклику. Не стямившись, вона простягнула руку, щоб утихомирити його. Рука лягла на його рамені, на буйній чуприні.

Вони обнялися тоді, щоб пережити тривожне по-

чуття першого поцілунку, що визначив їх взаємини. Вони стали зустрічатися тепер щодня то вдома, то в місті, а найрадше у паркових закутках. Весна була, як і треба закоханим. Цвіли й відцвітали сади, яріли квітники, плили запахами в теплі вечори.

Вона ждала зустрічі з Яром, як єдиної події, що виповнить вільний день. Вона відкривала в Ярові щораз нові милі прикмети. Який він ніжний, уважливий! Який добрий!

У неї витворилася звичка, пригорнувшись, покласати голову на його груди і мовчати. Його віддих вколисував її, його обличчя схилялося над нею, а рука пестила її косу. Згадувалася тоді чомусь матінчина ласка, наче в сні, давно-давно. Ніхто більше ніколи не пестив її так, ні в чийй долоні не було стільки тепла й ніжності.

А Яро говорив. Інколи її мовою, інколи своєю. Слухала спершу незвично. Але ця проста, ніби мужича мова, в устах Яра звучала як пісня. Вона слухала, як глибокий баритон то стихав, то здіймався хвилями... Він студіює право. Вже закінчує. Коли б гроші, відкрив би адвокатську канцелярію. Або, коли допустять, може стати на працю в якійсь державній установі. Але які ще в нього пляни, які пляни! Він любить понад усе музику. Вчиться теж у Музичному Інституті. А найкращий інструмент — бандура. Він часто виїздить на виступи, його запрошують скрізь на концерти, бо кажуть, що з нього великий бандурист. З ним ще кілька бандуристів їде часом...

Він умовкав, а потім продовжував снувати обережно свої мрії про їх спільне життя, спільне майбутнє. Гарно можна б жити. Життя — велика таємниця. Живемо на одному світі, і одні щасливі та вдоволені, а другі сумні та пригноблені. Мистецтво життя... Це наче вміння підхопити, взяти правильний тон. Щоб не фальшивий. Щирий тон бринить у нескінчене, людське вухо вже не вловлює його, а серце вловить. Життя молодих людей у гармонії. Щоб попали в той самий тон. Тон щастя. Все в їх руках, все залежить найперше від них самих. Не правда ж?

Він уривав свою мову, нахилився над нею і заглядав в її очі.

— Очі, як зорі, — казав він і вона слухала заворожено. — Як зорі, пишуть поети. Глянь на зорі!

Підкрадався теплий вечір. Злилися в одне купці й паркові дерева. А над ними стояло вечірнє небо, і зорі загорялися одна по одній. Зорі ближчі і дальші, ген-ген, тільки цяточки за мільйонами світляних років. Яка глибінь! Щораз видніший Молочний Шлях, і зорі по ньому ровсипані...

— Впали зорі на срібну дорогу!

Так він говорив тоді і незнане досі почуття охоплювало її, якийсь порив, легкість і світлість. Наче відривалися вони від землі і, обнявшись, летіли дві зорі в просторах, ослині, чисті.

— Зорі теж знають вірність. Добровільну і досмертну, — шепотів він. — У радості й горю. Ось сім зір впряглося в Великий Віз і кружляє по всесвіті. Ось

нерозлучні Елизията. Вийдуть над ранком з-за обрію Косарі...

Присягнули тоді одне одному вірність зоряну. Назавжди. Наче прочуваючи прийдешне.

**
*

— Мамо!

Оклик сполохав її. Розпливлися видива минулого. Перед пані в темній сукні стояв її син. У вишиванці. Червона гарасівка розсипалася тепло на його грудях...

Чого хоче він? Зараз промовить, стане просити, щоб дозволила виступати знову на концерті. Зараз... Ні, ні. Вона не хоче слухати його слів.

Пані в темній сукні ворухнула нетерпляче рукою, вказуючи, щоб вийшов.

**
*

Червоні рожі? Чи червінь на синових грудях? Ні, китиця червоних рож на столі. Дядина в передпокої гнівна, нетерпляча. Вона запитувала, де Льоля так довго вешталася. Що це з нею діється? До них гості приходять, а її нема. Ото капітан Ріпецький. Він з дуже поважним наміром. З китицею червоних рож...

Освідчини випали несподівані й незугарні. Цокнувши по-вояцьки чобітьми у галантному уклоні, схилився капітан Ріпецький, прохаючи її руки. Рішився на те по довгій надумі. Він сподівається, що має досить певне становище й матеріяльне забезпечення. Дасть жінці все, чого собі забажає. А для людини, яка в житті часто

відчувала самоту сирітства, буде добрим другом і товаришем.

Дядина Клявдія стояла збоку, всміхаючись щасливо. Це все була її робота, це вона вибрала для неї подруга з десятків кандидатів. Недаром так часто заходив до них капітан Ріпецький. Недаром дядина зреклася неабиякої приємності листуватися з молодими людьми.

Довго стояв капітан Ріпецький. Він уже й звільнив ногу, руки з квітами опали. Стояв перед нею у новенькому мундирі, блискучих, як скло, офіцерських чоботях. І обличчя ясно виголене, гладке, трішки рожево-сизе, а рештки волосся, розчесаного дбайливо вбік та намазаного помадкою, прикривали дискретно лисину.

Льоля вибігла тоді нараз з кімнати, покинувши аманта і дядину, вибігла з сльозами на очах, не розуміючи гаразд що робить. Замкнулася в своїй кімнаті і, швидко спам'ятавшись, відчинила її знову, ждучи, що буде далі.

Довго ще гостив капітан Ріпецький. Мабуть дядина вговорювала його, виправдуючи нерозважний вчинок молодій дівчині. Пізно застукала до неї дядина, вже перепросивши гостя та провівши сердечно.

Ввійшла і мовчала.

— Що з тобою, Льолю? — запитала згодом. — Що ти зробила? Ти зневажила людину? Як так можна? Що ти собі думаєш? Не хочеш його? Не любиш? Та й чого мовчиш? — продовжала вона. — Скажи мені. Раніше чи пізніше мусиш вибрати. Така доля жінки. І чим раніше, тим краще. Станеш вибирати, то зовсім з того ні-

чого не вийде. Ось глянь на мене. Сотки їх було, упадали коло мене, а я завжди кращого шукала, завжди мені здавалося, що є гарніші, завжди мені щось не подобалось. І от... діваю. А якби був тоді хто мудрий біля мене та приневолив мене, як я от тепер тебе, то сьогодні я дякувала б. Всі ми люди, треба зжитися та й буде добре. Ну що, не подобається капітан тобі? Не хочеш його? — допитувала вже лагідніше, присівши біля неї та пестячи. — Думаєш, старий уже, лисий. Білобровий. Мабуть, угледіла ти вже якого молодого, чорнобривого. О-о! Бачу. Так і правда! Угледіла якогось зелененького студентика, що тільки до місяця зідхати зміє...

Вона справді здригнулася на ті дядині слова. А дядина не вгавала. Мовчанка братанки виводила її з рівноваги.

— Ну, кажи ж, паняню! Дядина просить. Не рідна вона тобі мати, не дуже ти її любиш, коли так поводяться. Як рідна мати вона тобі добра хоче.

Перемагаючи себе, Льоля стала говорити, що їй ще не пора. Вона ще молода. Хоче закінчити семінарію. Хоче стати незалежною в житті. Та й страшно. Такі різні люди в світі. А то треба в'язатися з людиною на все життя. І вона вийде заміж за того, кого добре знає.

— А знавш такого?

— Знаю.

Вона зжахнулася. Що вона вдіяла? Як поважилася таке сказати? Але відповідь, просте твердження впа-

ло вже само від себе проти її волі. Ніби продовження її думок. Хто такий капітан Ріпещький? Літня, горда і самопевна людина. Аж неприємно від доторку його товстої, вогкуватої руки.

А Яро! Яро! Вона ж знала вже його краще як саму себе. Ні одної затаєної думки в нього. Яка ніжність, м'якість, який він любий!

— Хто то? — запитала дядина холодно.

Довго допитувалася дядина Клявдія. Спершу з неприхованою жіночою цікавістю, потім з нетерпеливістю і вже явною злобою. Минали тижні, а відповіді не було. Ворожість запанувала між ними. Льоля мовчала вперто, думаючи з тривогою, чим все те скінчиться. Що треба їй забратися від дядини? Але як влаштуватися? Де взяти гроші? Не влаштується сама.

А потім врешті зважилася сказати. Часу минуло вже багато. І радісні події додавали відваги. Яро закінчив студії. А добре підготовлений концерт приніс йому славу й розголос. Його фото з'явилося в пресі, прекрасне, чудове. Вона з любов'ю оглядала його в журналі, що його показував їй Яро. Потім прохала, щоб подарував їй цей журнал. Подарував. Принесла додому, оглянула ще раз. Багато ще світлин у ньому і в що читати. Цієї мови, цих знаків читати вона не вміє. І не треба. Їй досить Ярової світлини.

Вона дбайливо вирізала цю світлину, вставила в рамці і примістила на своєму столику між книжками.

— Це хто? — перервала довгу мовчанку дядина.

запримітивши світлину. — Кіновий артист?

— Ні.

— Співак?

— Ні.

— А хто ж? — і дядина ждала терпеливо відповіді, прочуваючи щось незвичайне.

— Це він, — промовила тоді Льоля. — Це людина, яку я добре знаю.

**

Головокружно ринули події. Дядина Клявдія, захоплена світлиною, вимагала зустрічі з Яром. Вийшла зустріч тривожна, напружена. Потім розмови про одруження. І весілля, наче крадене. Дядина стала ніби байдужа до всього, мовчазна. А старі Коржі плакали, благословляючи молодих під вінець.

Молодим найняли окрему квартиру, милу й затишну. Оленка помагала прибирати її. Вона приносила щоразу нові речі. Чудові вишивані подушечки, що їх сама вишивала, мабуть на своє весілля лаштуючись, а тепер все їм віддала. Обруси, килими славних підгірських майстрів, рушники, що ними прикрашено образи.

Для бандури відведено окреме місце. Вона красувалася на трикутному столику в кутку вітальні, сперта об стіну, омаєна кольоровими стяжками. Довкола неї наставила Оленка різьблених альбомів, інкрустованих цяцбок. Ніби все найкраще, що було в старих Коржів, перенесено сюди.

Стояла бандура, пишна, оздоблена, чудна. Ніби третя особа в їх житті.

Це дивне враження пережила вона котроїсь днини за кілька місяців по їх весіллі.

Яро вернувся саме з роботи в уряді, де великодушно влаштувала його дядина Клявдія, використавши свої численні знайомства.

Привітала його з усмішкою й тугою. Вона ж ждала цієї хвилини всю днину, вона вже обдумала, як проведуть разом вечір і що говоритимуть.

Але її веселе щебетання швидко вмовкло. Невже ж знову? Вчора і передувчора, кожної днини бере він цей інструмент в руки. Ось взяв знову. Ніби слухає її мови, а не чує. Забувся знову, не бачить її вже, не посміхається. Обняв ніжно бандуру і пестить її своїми пальцями до забуття, від пісні до пісні, від думи до думи.

Втомився, затих. Але не випускає її з рук. Вона зосталася на його колінах, оперта об його груди. Його руки лежать на струнах.

Кинув би вже цей інструмент. Сів би ближче неї, пригорнув. Пішли б у місто, на знайомі паркові доріжки. А він сидить ось задуманий і бачить бозна що. Починає розказувати про свої пляни, про виступи. Їх кількох збирається. Обов'язково поїдуть у мале турне через кілька місяців, на три чотири концерти.

Вона й не стямилася, як Яро однієї днини залишив її саму. Хотіла просити, щоб взяв її з собою. Хотіла розказати йому про щось дивне, тривожне. Вона матиме дитину! І страшно. І так хотіла б сказати йому, але він

такий чудний якийсь, он стоїть, оглядає свою бандуру, оббиває її дбайливо, обв'язує... Вичитав прохання в її очах і виправдовується. Він радо взяв би її з собою, але це труди, невигоди, погані нічліги. Він швидко вернеться. Оленка прийде тут до неї посидіти, тут і ночуватиме.

Пішов, поспішаючи до поїзду.

Дивно, аж лячно, стало, коли осталася сама. Нікого не було ніде. Навіть бандури. Тільки пусті кімнати, прибрані вишивками. Вийшла тоді сама, близька плачу. Хтось клаявся їй, потім ще хтось, а вона вдавала, що не бачить нікого.

Зупинилася перед домом дядини Клявдії. Їй би правді й не заходити сюди, адже дядина не заходить до них. Від весілля тільки декілька разів була. Тепер Клявдія мовчить ображена й пригноблена її мезальянсом. Але куди ж піти тоді? Застукала.

— Ти? — дядина Клявдія стояла зачудувана в передпокої, в одній руці димиться цигарка, у другій під пахвою сіра киця. — Сталося що? — запитала вона.

— Ні.

— А в тебе обличчя, ніби... Ну-ну...

Вони обидві помовчали.

— Яке ж там подружнє щастя? — запитала згодом дядина Клявдія, частуючи її чайком.

— Дякую.

— А де... він?

— Поїхав.

Вона подумала, що не гаразд було сказати дядині.

правду, на посміх, але так жаль стало себе, так сумно.

— Поїхав? Куди? — спитала дядина Клявдія ніби байдуже.

— На концерти.

— На довго?

— Не знаю.

— Євус-Марія! — дядина Клявдія енергійно закружляла ложечкою по чашечці. — І ти так спокійно говориш? Лишив молоду жінку і поїхав. А що це за концерти?

— Турне таке...

— О-о-о!

Тепер дядина Клявдія хитала головою довго, надто довго, а по її обличчі промігнув і глум, і злість.

— Так то ти собі вибрала, — промовила вона згдом. — Пішла ти за своїм розумом. Тепер маєш.

Нічого вона не має! Що ж тут дивного?

— О-о, це правда! — дядина знову хитала з показаним головою.

Вони ще посиділи. Дядина зібралася провести її.

— Можу поглянути, як ви там живете? — спитала вона.

— Алеж прошу.

— Охох-хо, — ахала дядина, коли станула в вітальні помешкання Льолі. — Так то ви влаштувалися. Прибрали все. Вишиванки, подушки. Який смак! У свого діда Фелікса була на маєтву така Ганя. Ой, та вишивала. Дідич Фелікс казав собі цілу кімнату так прибрати тими вишивками і гостям потім показував той »хлоп-

ський покій», як яке диво. Таке то все хлєське.

— А знаєш, я бачила сестру Геновефу, — промовила вона згодом.

— Сестру Геновефу? — перепитала Льоля, поблідши.

— Знає про все. Хтось доніс їй. Казала, що того сподівалася. Вона знала, що твоя краса погубить тебе. І твій характер. Казала, що ти дуже вперта. І замкнена в собі, затаєна.

— Я затаєна?

— Вона казала, що ти була дуже слухняна, але тільки зверху, а в душі що інше таїла. І тепер тебе Бог тяжко покарає, і проклянуть тебе, як чоловікові поступиш і дітей в його вірі охристиш...

Щось сталося тоді з нею від цих страшних слів прокльону володарки її дитинства. Замерехтіло в очах, потах світ. Коли розплющила очі, побачила дядину Клявдію над собою. Лице дядини сплотніле, губи трясуться, все злите водою. І сукня дядини мокра. І вона лежить на канані з мокрою головою.

— Єзус-Марія! Єзус-Марія! — шепотіла дядина Клявдія, штовхаючи їй в уста склянку з водою. — Що тобі?

Підвелася тоді як п'яна, напилася води.

— Льолю, що з тобою? Ти хвора? Чи може?...

Вона з жіночою проникливістю збагнула нараз усе.

— Акурат того тобі бракує! Дітей! Той буде бренькати на бандурі, поїде на концерти. Викинуть з роботи, з уряду. Напевно викинуть. Вже мені натякали. Я його

туди впростила, місце добре, я заручила, що він спокійна людина і ніякої протидержавної роботи вести не буде. А він що робить! Ті концерти! Що вони там співають про козаків і про дяхів! Ще його арештують. А жінка лишиться з дітьми без гроша. О, така твоя доля, пішла ти за своїм розумом.

**
**

Як вернувся Яро, ні словом не згадала про відвідини дядини. Тільки пригорнулася й заплакала, а він заспокоював її збентежено, не розуміючи, що сталося. Він увесь же був під враженням поїздки. Який успіх! Який успіх! Як їх скрізь вітали! Яке незабутнє пережиття! Яке радісне. Він бажав би, щоб вона пережила щось подібне. Це незабутні хвилини!

Слухала мовчки його запальної мови й не заперчувала нічого. А коли вийшов на працю і вона лишилася на самоті, зупинилась перед бандурою. Нараз відчула, що зненавиділа цю річ жагучою ненавистю, якою наділяється тільки живі істоти.

Закосичена, черевата, випукла, з вахлярем струн красувалася перед нею її суперниця. Що було б сьогодні, коли б не ця річ? Може ніколи не наблизилась би з Яром? Яка сила заклята в цьому інструменті? Скільки вже рук торкало його, пестило? І мертво затихало на струнах? Вона згадала, як розказував Яро про старого діда, що, присівши спочити серед степу, заснув на віки. Знайшли його мертвого, а бандура біля нього. І мале хлоп'я-поводатор, заплакане біля одубілого стар-

ця... А потім, як приходив дід з могили грати і всі струни пообривав...

Нараз, здригнувшись у незнамому почутті страху, підійшла вона до бандури, взяла її обережно з вибраного місця і понесла в наріжню кімнату, за шафу з одягами. Ген, у куток, у глухий куток, за одяги.

Якось радісно стало на душі, коли вернулася в вітальню. Перенесе тепер зі стола вазу з квітами й поставить на пустому місці.

Тепер видалося все їй миле й спокійне. Забрати б ще тільки геть оті цяцьки та альбоми. І ще заховає оті подушечки й здіме рушники. Прибере, як їй любо! Адже це її хата!

Дати б квітчасті запони на вікна, золоті рямці. У неї є повно того, дядина дарувала, пишне, дороге.

Вся днина пішла їй на прибиранні. Робила все захоплено у дивному забутті, оглядала, любувалася зміною, переставляла ще і ще. Не зчулася, як Яро вже вернувся з роботи, як став у дверях...

Став і не заходив. А вона з запоною в руках на стільчику біля вікна. Як побачила його, що вражений зміною, зіступила зі стільчика рішуче й владно.

— Чому ти це зробила? — запитав він глухо. — Погано було?

— Так, погано.

— А де бандура?

Здавалося, наче двоє людей, зовсім чужих собі людей стоять одне перед одним і міряють себе холодним блиском очей.

— За коханкою своєю питаєш! — промовила тоді, здивувавшись сама звідки в неї ці слова. Наче хто інший промовив її вустами.

— Льоля! Що ти говориш? — зжахнувся він. — Що сталося?

— Нічо не сталося! Тільки коханки твоєї нема. Бачиш, як тривожишся, щоб не сталося з нею чого поганого. Щоб не розбилася на трісочки...

— Льоля!!

—...Без неї жити не можеш. Без дружини можеш. Можеш лишити її саму на тиждень, два, на місяць, можеш бути біля неї тижні й не запитати, не потурбуватися, що з нею, як вона почувається. А без тієї коханки жити не можеш. З нею скрізь вештаєшся. При ній твоє серце. Так іди, бери! Вона там, біля сходів! Любийся нею! Пести її! Іди!!

Він не витримав тоді її погляду, божевільно лячного, схилив голову, ще постояв мить і справді вийшов без слова.

**
*

Дивно попливло їх життя від цієї розмови. Вони помирлися незабаром і все ніби було гаразд. Вона відкрила йому свою велику таємницю. Він виправдував її, розуміючи її надмірну вразливість у тому часі. Тепер раділись, плянували, як зустрінути прихід дитини, як вони все влаштують.

А нишком слідували одне за одним. Яро був уважливий і ласкавий, як ніколи. А їй здавалося, наче якась

гра у всьому, наче він жде самоти.

Тепер часто заходила до них стара Коржиха. Вона пробувала розмовляти з невісткою, але розмова не клеїлася. Вона прощалася з сумом і відходила. Тоді з'являлася Оленка, весела, щебетлива.

— Та й чого сидиш вічно вдома? Ходи, погуляємо!

Вона виманювала Льолю в місто, блукала з нею довго вулицями, щебетучи безперервно та розказуючи про товаришок.

Льоля слухала, а думкою була весь час деінде. Він напевно там. У наріжній кімнаті. Вийняв бандуру. Виймає її на самоті. Це вона знає докладно. Вона щоразу дає знаки. То стяжки розкине по своєму, то одяг пересуне, а він, виймаючи, не помічає цього, не догадається. Криється перед нею. Може готується до виступу. А, може, прямо з песамовитої любови до цієї речі. Він там, з нею... на самоті. А сестру просив, щоб забрала жінку, непотрібну й зайву, щоб не заважала йому. Між ними змова! Все — обман і змова!

Вона зупинилася параз.

— Мені погаво. Я вернуся додому.

— Вже додому?

Тепер, по цьому переляку, позначеному на личку Оленки, вона впевнилася безсумнівно. Вони в змові!

— Піду!

— Я проведу тебе! — просила Оленка молитовно.

— Ні.. Ти йди, — промовила Льоля твердо. — Іди, не журися так мною. Не треба мені опіки. Я не дитина. Я піду сама. Будь здорова.

Вона йшла спершу поволі, ніби байдуже. Приголомшена ненадійним розстанням стоїть непевно Оленка на вулиці і проводить її поглядом. А тепер вона вже за домами. Тепер треба чим швидше, найкоротшою дорогою. Він у наріжній кімнаті, звідки видно вулицю. Побачить її, схопиться. Заховає все, поки вона ввійде в середину. Ні-ні. Треба довкола, через чуже подвір'я. Ось за-бута, заросла хмелем фіртка. Звідси в садок... під дім. Можна зайти заднім входом.

Вона скрадалася по східцях, довго, обережно відчиняла двері. І все виразніше чула знайому гру. Все було так, як вона уявила собі! Он уже може пів години пройшло. Він навіть не чує ні її кроків, ні стукоту дверей. Він забув заглянути в вікно, оберігаючись перед нею.

Ось стоїть вона позаду нього, німа, мертва, стоїть як привид...

Він відчув нараз страшну силу її пронизливого погляду, відчув її присутність. Оглянувся. Схопився нагально. Бандура зсунулася з його колін і впала з зойком на підлогу, колишучись незугарно, як вередлива пестуха, позбавлена ласки...

**
*

— Мамо! Що діється з вами? Я так довго вже стою отут і кличу вас, а ви не чуєте нічого.

Тепер вона почула, тепер побачила. Перед нею стояв син. Той самий. Їх одинак, що родився серед тиші й суму їх дальшого подружнього життя. Аж його перший

крик сколихнув мертвий спокій їх дому по пам'ятній сцені з бандурою. Над ним схилилися знову разом їх голови, близько, інтимно. Над малим немовлям, що безпомічно ворухило малими ручками і зупиняло на них свої очі... Ніби прощаючи все, вона стала кликати сина батьковим ім'ям. На крик дитини схоплювалися стурбовано вночі, разом переживаючи хвороби й пригоди малювати. Воно виповнило їх серця знову радістю по самі береги. Здавалося, не було вже там місця на інші думки.

І тоді нараз, по довгому часі, вона з'явилася знову. Забута, покинута, не торкана, видніла на столі в вітальні. І Яро біля столу. І Оленка. А вона надійшла з кухні з малим на руках. Надійшла й зупинилася остозпіло. Навіть не віталася з Оленкою. Не бачила нікого. Не могла відірвати очей від бандури, а вся наче заходила.

— Льоля! — заговорила Оленка. — Довго я не бачила тебе. Гарна ти стала, краща, як була. Покажи мені свої скарби. Який він уже великий, який розкішний хлопчина! Дай мені поносити.

І вона пробувала відобрати в Льолі дитину.

Відсунула тоді руку Оленки нетерпляче й рішуче, аж та перестала щебетати. Змова! Знову змова!

— Хто приніс її сюди? — запитала, вказуючи на бандуру.

— Я, — Яро відповідав, намагаючись бути спокійним, навіть усміхненим. І мимоволі наче ховався за сестру, щоб заступила його.

— Льоля, чого ти така якась дивна стала? — Олен-

ка зазірала їй в очі з тією сердешністю, яка колись так очаровувала її. — Що ж тут дивного? Це ж пам'ятка вашого першого знайомства. Такий чудовий інструмент. Яро вже давно не пробував його, бо маєте в хаті малого музику. А тепер уже може бути місце й на двох. Яра просять, щоб виступив на концерті. Тільки один раз...

— Геть!

Від різкого руху і від цього оклику Оленка відхилилася вбік, наче від удару. Відступила злякано. Тепер стояли обидвоє з Яром, брат і сестра, стояло перед нею двоє чужих людей.

— Забери її звідси! — промовила тоді повільно.

— Льоля! Я не розумію тебе! — заговорив тоді Яро. Під її пронизливим поглядом він вмовкав і знову продовжав. — Я не розумію тебе. Я досі мовчав і слухав тебе, і поступався тобі. Але тепер скажу, що ти дивна стала. Знаєш, що діється в нас? Ти не можеш стерпіти гри. Ти наче ненавидиш цю мертву річ.

— Так! Ненавиджу!

— Чому? Адже колись ти так любила її. Ти пам'ятаєш наше перше знайомство, наші зустрічі! Згадай!

— Пам'ятаю! І ненавиджу її сьогодні з тою самою силою, з якою ти любиш її. Ти не можеш жити без неї. Без мене міг би, не раз мене покидав, а без неї не можеш. Можеш?

Льоля! Що ти говориш?

— Ні, ти скажи: Можеш? Якщо можеш, дай на це доказ! Візьми її в руки, візьми оту свою повірницю і удар нею об підлогу, щоб розсипалася в дребезги. Бери!

Удар нею! Тоді повір'ю, що можеш жити без неї. Ну?

— Льоля! Ти як божевільна. І що ти не вигадуєш! Хіба одно з другим має який зв'язок? Кожна людина любить якусь розвагу. Я люблю музику. Цей інструмент дає мені найбільше радості й розваги. Це все.

— Слова — обман! Ти ось візьми і розбий її. Довго вже нажилася, мерці на ній грали. Не хочу її в своїй хаті. Розбий! Ні, ти не зробиш цього. Твоє серце здригається на саму думку про такий вчинок, як здригнулась би я, коли б хто казав мені вдарити голівкою цієї дитини. Так бери її звідси, нехай не бачу її!

— О, Боже! Який жах — заговорила Оленка, а її великі, добрі очі налили сльозами. — Що діється між вами? Я згадую, як ви зійшлися вперше, які близькі й дорогі були одно одному. Яка зміна! Яро так любить тебе, Льоля, так завжди хвалить. І невже така дрібниця може стати причиною непорозумінь? Він поїхав би тільки на одну днину. Я побуду з тобою, поможу в усьому. У нього багато приятелів. Його просять, запитують, що сталося з ним. Блиснув як талант, мав розголос, успіх. Пригадуєш фото в журналі. Статті. І наче під землю занався опісля. Ніде більше не показується. Не можна ж так. Він би, Льоля, тільки на один раз, на завітний вечір...

— Добре. Хай іде собі. Це буде вибір між нею і мною та дитиною.

— Льоля. Чому ти так говориш? Хіба одно з одним не можна поєднати?

— Ні! Ніколи!

— Льоля! — це був його останній поклик. Він вклав у нього всю незмірну ніжність і любов, він стояв перед нею, склавши благально руки, ніби розуміючи, що тут рішається їх доля.

Це була мить, коли вона завагалася, коли здалося, не встоїться перед його проханням. Вона наче побоялася тоді своєї поразки.

— Я сказала: або-або! — промовила вона, покинувши їх обидвоє.

Він покорився тоді їй. Плачучи вийшла від них Оленка. Бандура опинилася в кутку за шафою з одягом. Він не торкнувся її більше; даремно значила вона й переплутувала стяжки.

Потім христили дитину. У костелі. Хоч син, але вона цього забажала. Старий Корж прийшов, він рідко заходив до них, а тоді прийшов. Дядина Клявдія саме приченурила малого, убравши пишно, з усією розстратністю бездітної діви. Карета вже ждала перед фірткою. А в глибині костельної ниші ждала, як тінь, сестра Гановефа, щоб бути свідком своєї перемоги.

Старий Корж заступив двері своєю широкою козацькою постаттю.

— Дочко! — промовив. — Як це? І по людському і по Божому закону цю дитину треба в церкві христити. Гріх на тебе за твою непокору.

А дядина Клявдія вже йшла з дитиною на руках, прямуючи просто на старого Коржа. Глянули на себе, зміряли себе очима. Поволі відступив з дверей старий

Корж. Дядина Клявдія метнулася в щілину, побігла до карети.

— Та будьте ж ви прокляті! — промовив тоді старий Корж. — І ти, сину, що дозволив топтати віру своїх батьків...

**

Тепер часто, майже щоднини пересиджувала в них дядина Клявдія, жвава, весела. Вона прибирала малого, бавила, одягала в пікантно пошиті мініятюрні вояцькі уніформи, віщуючи малому військову кар'єру.

Яро бував між ними наче чужа людина. Він ішов на працю, вертався пізно, мовчазний, байдужий. З ним діялося щось погане. Він нидів, сох. Однієї днини не підвівся з ліжка. Знайшла його півмертвого, безсилового. Біля нього калюжа крові.

Дядина Клявдія заметушилася діловито, подзвонила. Над'їхала карета, його забрали. Страшна грудна недуга виявилася в гострій приспівеній стадії.

Яра перевезли в санаторію. Приїздила до нього тепер часто. Лежав на шпитальному ліжку дивно спокійний. Вітав її усміхом, ніби нічого поганого між ними й не було. Запитував про дитину, оглядав привезені світлини, ховав під подушку. Просив, щоб розказала йому про що. А вона не могла зустрінутися з його очима, не знала куди дивитися, що почати. Погляд мимоволі зупинявся на його худих руках, на довгих пальцях, що лежали мертво на білому простиралі. Тільки іноді здригалися вони, наче в відрусі його далеких дум. Оці

руки... Це вони так вихром гуляли колісь по струнах, вичаровуючи казки. Це вони материну ласку й тепло пригадали їй. Тепер у них холод. Наче воскові воєни, прозорі, застигають.

А Яро, не дочекавшись від неї слова, говорив сам. Що їй скучно мабуть. Пішов би з нею, коли б міг, погуляти. О, яка краса. Ліси довкола санаторії, сосни, ялини. Пішли б доріжкою, присіли на лавочці. Ах, як він хотів би вийти тепер з нею на простори. Йому пригадуються їх зустрічі в парку. Вечірнє небо, зорі, що падали на срібну дорогу...

Вона покидала його, прощаючись поспішно, щоб не розридатися при ньому. Верталася в хатню пустку, у безсонні ночі, коли ввижався їй, як лежить на постелі. А руки мертві.

Що сталося з нею? Хто так пошеув їх життя? Адже вона так любила його. І так ненавидить все, що йому дороге.

Однієї ночі, прокинувшись, вона почула дивний зойк. Схопилася перелякана, не розуміючи що це. Малий спав спокійно в ліжечку. Така тиша. Тільки на дворі лопотить дощ у безконечній сльоті. Їй самій уже лячно, треба просити дядину, щоб ночувала з нею.

Світила, боязко проходила по пустих кімнатах. Ось і наріжня, де він любив просиджувати. Його речі... Світлинки... Книжки... А он і вона!

Бандура стояла в кутку, як залишив її в останнє. Вона мимоволі підійшла ближче, нахилилася над нею

і побачила: щойно урвана струна, звившись, лежала мертво поперек.

І ось за нею двадцять років вдовиного життя. Даремно пробувала дядина Клявдія намовити її, щоб вийшла вдруге заміж, даремно надсилала капітана Рінецького та інших женихів. Так і померла, залишивши їй своє майно.

Стоїть ось перед нею її син, великий уже. І на столі знову вона, всевладна пані її долі, її невмолима суперниця. Мертва річ, що вплелася в її життя і повела його крутими шляхами.

Багато років пролежала бандура в забутті між старими речами в кімнатах вдовиного дому. Аж одного разу син, шукаючи чогось, витягнув її зі сховку.

— Що це, мамо?

Їй похололо тоді на душі. Думала позбутися цієї речі, віддати в музей. І завжди забувала.

А оце син ніс її, обтирав порох і оглядав зацікавлено.

— То такий інструмент. Батько грав на ньому.

— Всі струни порвалися! Тільки одна лишилася.

Він торкнув її і та зойкнула, урвавшись, під його рукою.

А вона закрила обличчя, ніби вже бачучи, як мертвіє синова рука на струнах, що її торкали мерці. А найперше, як бере його в полон, у свою несамовиту вла-

ду, щоб ради неї забув про все, навіть проти волі матері пішов...

**
*

— Мамо! Та невже ж я так вразив вас тим, що пішов учора на цей виступ? Невже я роблю який злочин? Ви гніваєтеся на мене? А я хочу розказати вам дивну пригоду, яку я мав учора.

Як закінчив я грати, мала дівчинка піднесла мені китицю квітів. Передо мною море голів, тільки руки тріпочуться, тріпочуться і все мерехтить. Дивне враження, мамо, як людська радість б'є приборями, лине на тебе, підіймає тебе все вище й вище. Я розумію тепер чар сцени. Хочеться знову й знову переживати ту радість. Стоїш, забуваючи, хто ти, увесь — одне почуття: неземна радість знайти відгомін у людських серцях.

А потім підійшов до мене якийсь старий добродій.

— То ти Коржів син? — каже. — Славно, сину! Добре ти грав. Давно я такої гри не чув. І на батька схожий.

Придивляється той добродій до бандури, бере її в руки.

— Бандура та сама! О Господи! — поцілував її. — Невмируща бандура, — сказав. — Багато вона на своєму віку бачила. Думав я не раз про неї, жалкував, що пропала десь між чужими людьми. Може вже хто її й розбив на шматочки. А то глянь, вона знову грає. Безсмертна вона, як та пісня, що з неї народилася... А ми з твоїм батьком приятелями були. Він молодший

був, я і вчив його багато. Рано згас... А шкода, бо кобзар був, іскра Божа! Про віщо в житті й не думав тільки про бандуру... Все нову пісню вишукає. Книжки різні. Хотів з них чар давньої кобзарської гри виловити. Мали ми велику надію на нього...

...Син замовк на довго. Він уже відійшов від стола, щоб заховати свій біль. Невже ж він знає про все? Невже ж догадується про ті страшні розмови, коли Яро з Оленкою благали її, щоб дозволила виступати. А вона, як заклята, не поступилася. Вбила його... Може цей приятель розказав про все синові?

— І що ще говорив той добродій? — запитала пані в темній сукні, не витримавши мовчанки сина.

— Потім він забрав мене до себе, — озвався син. — На хвилину просив зайти, він недалеко живе. А такий сердечний... Наче батько.

— Як же ти живеш, сину? — питає. — Гляди, щоб і ти не пропав нам. Щось дуже ти поважний. Та чи не сумний? Глянь, як люди радіють тобою, тож і ти радій. Еге, таке то життя. Знаю, знаю. Згадую твого батька. Зустрів я його однієї днини випадково на вулиці.

— Що це з тобою? — питаю. — Жив, бував скрізь, людей веселив. І нараз наче під землю залався, ніде не покажешся. Та невже ж бандуру покинув? А мелі вдалося, що ти без неї жити не можеш.

А батько твій мовчить, нічого не відповідає. Дивлюся на нього і думаю, вразив я його, погано зажартував. Щось недобре з Коржем. Обличчя стемніло, залався, тільки очі світяться. А в них такий біль, такий

біль! «Чи не хворий ти»? — питаю. — «А може... Чи не однаково?» — сказав він з таким страшним спокоєм, ніби зовсім уже не жаль було йому життя.

Син знову вмовк. Мовчанка ставала нестерпною. Якщо він знає про все, що скаже матері? Що може сказати їй? Може й не заговорить більше, щоб покарати її мовчанкою за давні провини, за її жорстокість.

Але син заговорив, все ще стоячи біля вікна, задивлений на далеку панораму міста, на Капітульну Гору з костелом, на золотий обшив кляшторних садів.

— Ця земля проклята, — казав той добродій. — І не так земля, бо вона однакова всюди, як сонце одне. Тільки люди страшні поселилися на тій землі. Століттями подивають її невинною кров'ю. З покоління в покоління плакають ненависть. І погорду та повелення для інших. Навіть пісні волі не дадуть. Гноблять себе в подолі забобонів і пересудів. Обплутані ними, руйнують своє особисте життя, рають смертельно одні одних. Хто ніжний, серед цього вовчого стада не втримається.

А потім сказав:

— Отак, мабуть, і ти між нами сьогодні вперше і востаннє!

— Ні, ні, не востаннє, — промовила пані в темній сукні. — Іди! Я не зупиняю тебе. Іди на концерт, — повторила настирливіше, ніби злякалася, що син не повірить їй.

Син глянув на неї з недовір'ям. А потім його сумовите обличчя стало прояснюватися в усмішці. Він підійшов до матері, обняв її ніжно.

— Який я радий! — сказав він. — Який щасливий! Ви не будете гніватися на мене, мамо, ви дозволите мені виступати?

— Дозволю.

— І не сумуватимете, коли візьму її в руки?

— Бери.

Синова рука зісунулася з її рамен, лягла на бандурі, що лежала на обрусі біля скляної вази з овочами, почорніла з старости. Він підніс її, не зводячи очей з матері. На мить завагався... Здалося йому, що біль затасний та страшний промайнув по матеріному обличчі. Але це була тільки мить. Бо ось вона посмінулася вже знову ласкаво й тепло, і він упевнився, що в тому сміху не було більше нічого, крім матеріної любови.

П Р А В Д И В И Й   А Р Т И С Т

Він без сумніву вирізнявся між мешканцями цього великого житлового будинку. Жив на партері, останні двері в глибині внутрішнього подвір'я, де затурканий, дикий виноград чіплявся всіми силами сірого муру. Мешкав з жінкою і двома дітьми — дівчинкою Клярою і хлопчиком, що звався, як і батько, Антін. А прізвище вже легко було відшукати в довгому списку жильців; воно на кінці, тож зразу впадало в очі: Розмарек. Отож Антін Розмарек. Професія: артист.

Часто бачив я його, як виходив ранком з свого помешкання на подвір'я, голосно позіхав і ставав непорушно. Важко було вгадати, про що роздумує він так вперто. У всякому разі роздумування ці могли бути глибоко філософічної натури, бо очі Розмарека зупинялися задумано на пагінцях винограду, потім, ніби ступаючи по зелених листочках, що тулилося до муру, його погляд звертався вгору, ген аж до голутого квадрату.

Тоді вибігав малий, ясноволосий Розмарек, хапав за батькову руку й трусив нею щосили.

— Снідати! Снідати!

Розмарек ніби не чув синових слів. Його погляд

продовжав мандрівку і, сковзнувшись долі муром, зупинявся на бочці з дощівкою, потім на калюжі, що, не зважаючи на гострі санітарні розпорядження, дихала випарами зогнених обрізків бульби, моркви й всячини.

— Татусю! Чуєш? Снідати!

Тепер Розмарек звертався несподівано до малого, підносив його високо, вище себе, трусячи малим грайливо, і обидва сміялися якось дивно й таємничо.

Я зацікавився цією родиною з першої днини свого побуту в цьому людському муравлищі. А втім, стільки всього й осталося мені, модерному бальзаківському героєві, що вибрався до столиці по славу. Оббивати пороги видавництв, блукати столичними проспектами серед голоду з височини свого піддашня, подивляти світ і людей.

Розмарек артист. Але який це артист? Маляр? Різьбар? Чи актор? Артист, чи не все одно! І напевно безробітний, ще і з сім'єю. З глибоким зворушенням слідкував я за обидвома Розмареками, що щезали в останніх дверях, у глибині внутрішнього подвір'я, у тій норі. Який безмір батьківської любови. Артист приречений животіти!

Мене охоплювали меланхолійні настрої, я мріяв про те, якби то добре було, коли б я був багатцем. Я покликав би малого Розмарека до себе і дав йому потайки значну суму грошей, вклавши їх у конверт.

— Даси це татусеві. А як буде питати від кого, не скажи. Чуєш?

Ні, не так. Він напевно сказав би. Я вислав би

Йому прямо поштою. Від невідомої людини. Можна б собі дозволити тоді тільки на малу приємність бути свідком їх радості, коли поштар вручить посилку, коли старий Розмарек розірве конверт...

Тут мої думки вривалися. Все — пусте мріяння, мій єдиний гонорар ще не виплачений, а головне, сьогодні на обід залишилося мені кілька дрібняків.

Пополудні старий Розмарек щезав кудись. Його не було і ввечері. А ранком він з'являвся знову на подвір'ї, все однаково погідний, задуманий. Я нишком сходяв униз, притаювався в темному вестибюлі, щоб так ближче придивитися своєму героєві.

Розмарек був уже по сороківці, середнього росту. Якийсь важний з себе здався він мені. Обличчя повне, вусок, а ще до того добрий одяг. Цей одяг найбільше мене й дивував. Коли б я зустрів Розмарека десь на вулиці, взяв би його за якогось мішуха, з повною кишеню, повним животом і ситою міною. Але тут, у вутку подвір'я, де рідко заглядає сонце, де всуміш живуть візники, послугачки й різна збиранина.

Ні, рішуче — ні. Це безробітний артист. Не дається лихий долі ще й підсвистує злегка, диригуючи собі. Якась знайома арія... Мрійливе танго про Капрі. Опти- міст — оця людина. І хто б то він був?

Цього дня я не вийшов, щоб купити, як звичайно, дещо на обід. У кишені остався тільки мідяк, малий, ніч- чемний, що тільки дратував свою присутністю. Я оглядав з своїх височин панораму міста. Блакить над лісом веж і димарів заснувалася туманами, посіріла. Скучно.

Вниз на подвір'ї нікого. Розмарек пішов уже кудись.

Я проходжувався без діла по кімнаті. Нежданно забив мене до вікна дзвінкий дитячий крик. Я глянув униз. Малий Розмарек пустував з сестричкою на подвір'ї, бігав, чіплявся знеможеного винограду й гукав на сестричку:

— Шірлі Темпль! Шірлі Темпль!

А вона, очевидячки розгнівана, хотіла зловити його, вигукуючи й собі:

— Ковбой! Ковбой!

Я прислухався з безмежним здивуванням тим вигукам. Звідки в тих дітей взялися чужі слова? Звідки такі назви? Звідки ймення малої кінової зірки? Я зійшов вниз на подвір'я.

На мою появу Кляра, нинішня Шірлі Темпль, утєкла зразу. Але малий Розмарек залишився.

— Малий, ходи сюди, до мене, — гукнув я.

Він не втік, ані не підходив ближче.

— Як тебе звуть? — спитав я.

— Антін Розмарек! — відповів гордовито.

— То ти тут живеш?

— Тут. А ви там, на самій горі. Тато казав, що ви належите до птахів або таких, що пишуть книжки.

Я розсміявся щиро.

— Дотепний твій тато. А чим він є?

— Мій татко! Мій татко каже, що він славний віновий артист. А мама також артистка. Тато називає її Грета Гарбо, а себе Джон Берімор. Кляру кличе Шірлі Темпль, а мене ковбой.

І хляснув малим батіжком, щоб підтвердити свою професію.

Я покивав здивовано головою. Кіновий артист. Всього я сподівався, але цього ні. Кінова продукція справді розвивається. Може, може жде своєї черги. Але щоб поселитися в кутку отого гидкого подвір'я...

— А куди твій татко пішов?

— У кіно.

— О! І що він там робить?

Малий Розмарек помовчав безрадно, потім глянув на мене з погордою, що ставлю такі нерозумні запитання, і, хляснувши батіжком, побіг у свою квартиру, звідки виглянула огрядна двійнячка Грети Гарбо, обдаровуючи мене явно неприязним поглядом. Треба було чимдуж звикнути з її очей.

Оця порція інформацій вистачила мені за добрий обід. Було що пережовувати, проходжуючись бульварами. Кіновий артист Берімор. Грета Гарбо. Шірлі Темпл. Ковбой. Справді ціле кіно. Яка романтика в цих назвах. Ця людина очевидно, віддалася всією душею кіновому мистецтву. Славна десята Муза очарувала не одного. Мабуть у якійсь кіностудії. Може на малій, підрядній ролі. Може — як статист. Сьогодні ще він невідомий. Сьогодні говорить про чужу славу, прибирає собі чуже ім'я. А завтра вже інші називатимуть себе його ім'ям.

Цього вечора стояв я у вестибюлі й ждав на свого нововідкритого кінового героя. В голові шуміло. Навіщо здалися оті мої писання, вся літературна робота? Нікому це не годиться. Тут є щось краще. Стану репортером,

славним, метким. Безумовно, і то зараз. Деб'ют? Деб'ют чудовий! Про життя незнаного кінового артиста в похмурому житловому будинку. Ранкові роздумування, зворушлива сценка з сином. Далі про всю його родину, що захоплена кіновим мистецтвом, Оці назви далеких, заморських і світових зірок: Берімор! Гарбо! Шірлі Темпл! Це ж: небуденне, це ж таке відмінне від усього, що пишуть про життя кінових артистів. Підйду до нього і почну оригінальне інтерв'ю. Алеж це буде сенсація! Перші речення його інтерв'ю вже готові: «Я познайомився з Розмарек-Берімором випадково серед сірих мурів, що по них спинається дикий виноград, із вправністю альпініста вгору, до голубого квадрату над дахами...»

Десь біля одинадцятої години ночі почув я скрип брами і знайомі кроки припинської, лисячої ходи Розмарека. Мені закортіло підійти зразу. Але ніяково вночі. Зупиню його завтра.

Але коли наступного дня Розмарек вийшов, як звичайно, в обідню пору, я не зупинив його. Питома мені соромливість зросла до небувалих розмірів. Та й глянув на мене Розмарек якось злодійкувато, сполохано, швидко пройшовши побіля мене. І замість чудового інтерв'ю, почув я тільки скрип брами, що закрила передо мною фігуру Розмарека.

Я завагався на мить, а потім вийшов на вулицю та став іти слідом за Розмареком. Той блукав без діла й пляну, дивно. Часто зупинявся, переходив пасажами, з вулиці на вулицю, і тягнув мене цим таємничим блу-

канням, підсичував мою цікавість і відбирав відвагу наздогнати його.

Нараз втратив я його з очей, коли трамвайні вози, зупинившись, загородили перехід через вулицю. Я чекав безрадно, намагаючись побачити потойбіч між юрбок знайоме чорне пальто, чорний бриль з вузькими берегами. Дарма.

Втративши Розмарека з очей, я забрив у вестибюль великого кінотеатру. У ті незабутні роки молодости кінового мистецтва і я став схожий на тисячі сновид, що наповняли ждальню, втікаючи з гамірних вулиць, від життьових клопотів на кілька годин забуття.

У цигарковому димі ворушилася повільно товпа сновид. Ніби зійшлося тут багато курців опіюму на сеанс. Зелені неони мерехтіли обіцянкою неймовірних, приємних видив. Тільки пройти за важку котару. Там же всьщенне місце чарів. Там снитимуться срібні сні, як пишуть поети. Полине настроєва музика. Красуні, як мрія, з'являться з глибини сцени, як духи. Обдаровуватимуть усмішками, обнажуватимуть свої чудово збудовані пекки. Влюблюватимуться сновиди в срібні видива і йтимуть знову й знову на спектаклі. А спрага не вгасатиме...

На стінах красувалися фото. Я посміхнувся, натрапивши очима на портрет Берімора. А ось і вона, вельдарка сновид. Сама, як у сні. Віі-промені торкають ще ніким неторкнених струн душі і дивна туга зроджується від цього доторку, вижидання чогось, ще ніколи не баченого, не пережитого. Лягли її кучері на біле чоло... А в їх неслухняності відчутна і обідлянка пристрасних

обіймів, і поклик на дальші мандрівки, і злудна поема про вірність і щирість.

А ось мала, кучерява дівчинка, що дивує світ чарами своєї багатой дитячої душі...

Мій погляд сковзнувся по юрбі сновид і я наче прокинувся, здивований безмежно своїм відкриттям. Біля каси кінотеатру стояв Розмарек-Берімор, кутив папіроску і байдуже обсервував покушців квитків, наче ждав на когось. Він розстебнув при цьому своє чорне пальто. Білий шаль красувався на його грудях, шовковий, дорогий. Вусок у нього зовсім як у Берімора, — подумав я. — А обличчя — от як обличчя. Я дошукувався на ньому рисок шляхетности і ніяк не міг знайти їх. Тверда і вперта людина... Гладкий добродій... А рухи якісь неспокійні.

Я переконував себе, що саме тепер пора підійти, познайомитися з моїм героєм, але не рушився ні кроку, ба, пірнув ще далі у юрбу сновид, обсервуючи Розмарека здалека. Мені здалося, що за всією байдужністю Розмарек роздивляє гостей. Ось підійшов до каси якийсь черевань. Йому важко було витягнути з кишені портмонежку. Платив повільно, згортав чималу здачу таки прямо в кишеню і, сапаючи, подався в кінозалю. У цю мить Розмарек кинув папіроску і подався за череванем.

Тут мої досліди кінчалися. У кишені не було вже й того злиденного мідяка...

Наступного дня я вибрався знову по Розмарекових слідах. Він прямував до другого кінотеатру, де саме йшла прем'єра превеселої комедії. Здивувало мене, що пово-

дився він знову так само, прикидався, що чекає на когось, довгенько стоячи біля каси, потім щезав за котарою. На третій день повторилося те саме.

— І що це за кіновий артист! — відхнув я. — Отакі в нього проби! Це хіба звичайний кіноман!

І враз охонили мене знову мелянхолійні пастрої. Мос чудове інтерв'ю пропадало безповоротно. А що це типовий кіноман-сновида, нема сумніву. Звідси оті всі назви, вся кінова романтика. Звичайна банальна історія! Тільки ж от чому він так якось дивно поводитьсь, завжди однаково... Та й з чого він живе, коли весь час проводить бездільно?

Цієї останньої загадки та й взагалі містерійної професії мого героя я й не розгадав би так легко, коли б не усміх долі. Нарешті одного ранку з'явився в дверях мого ластівчиного гнізда засапаний поштар. Трішки з недовір'ям, провіривши документи, виплатив він мені присланий поштою гонорар.

Цього поноудня прийшов я в кіно з такою ситою й пишною міною, як і Розмарек. Я пішов за ним, бо вірив, що він найкраще знає, де йде добрий фільм. Я пождав, аж він купить квиток, цілком наслідуючи його, купив й собі і по довшій хвилині, коли Розмарек надумався зайти за грубу котару, я подався за ним, сівши позаду нього.

На екрані написувався клоун-філософ у своїх «Медерних Часах». Хвили реготу прокочувалися раз-у-раз залю. Це клоун-філософ наче лоскотав видців срібним

палочками пошід пахви, по животі. І кидалися вони від того лоскотання то сюди, то туди, бралися за животи в конвульсіях реготу, розлягалися в знеможі, падали одні одним в обійми, тільки хекаючи та зіпаючи.

Я реготався з усіма до безсилля, слідкуючи за пригодами глибокоумного фокусника. І нараз мій сміх за-тих. Я випадково глянув на Розмарека, що сидів передо мною. Ніби знеможений сміхом, оперся він об добродія, що перед ним. В одну мить мій сміх урвався зовсім. У відблисках екранних світел я побачив виразно як Розмарекова рука занурилася вправно в кишені розвеселе-ного добродія і зручно відступила.

При цьому Розмарек реготався ще більше, щиро, видимо, розбавлений комедією модерних часів. Передо мною сидів правдивий артист. Поки стихла хвиля чергового реготу, він виховзнувся непомітно з кінозалі.

Кілька днів по цьому перестав мій герой виходити на подвір'я на щоденні роздумування.

— Малій, ходи сюди! — закликав я малого ковбоя у вестибюль, частуючи його шоколядкою. Не витримавши спокуси, він взяв подарунок і всміхнувся як до знайомого.

— А де татко? Пішов на пробу?

Малій знизав плечима.

— Мама казали, що татка взяли до «Голівуду». Татка вже кілька разів туди брали. Але він вернеться.

І, хляснувши батіжком, безжурно покотився по подвір'ї.

Я дивився йому вслід. Репортажу не вийшло. Але лишилася історія про великого кінового артиста Розма-река-Берімора, що жив серед бескаття сірих мурів, по яких спинається дикий виноград, як вправний альпі-ніст, до голубіні над дахами.

З Р А Д А

1.

У квадраті віконної шибки замрячені лісисті гори. Олив'яні осінні хмари важніють, наливаються темрявою вечора. Село, хати й дерева, розпливаються в присмерках, тільки кірха височіє як пам'ятник-обеліск над цвинтарцем опустілої швабської колонії потойбіч школи.

Ні душі тепер у цьому селищі, аж лячно. А ще кілька місяців тому увихалися там кремезні шваби, славні хазяї й завзяті фірмани. А потім одвієї двини сполох. Армія відступила на визначені кордони. Потяглись шваби валкою на захід, за своїми втікаючи... Дві сотні років стояла колонія і — кінець. Ні душі. Які страшні, дивні часи!

Люба відвела очі від понурого видовища й глянула на чоловіка. Все ще працює. Похилився над зшитками. Нервово бігає перо, вдарить гостро пропущеною комою, переставить слова, перебігає рядками, з сторінки на сторінку, черкає...

Як довго ще сидітиме він? Адже вже трудно бачити, вже зовсім стемніло.

Вона відіхнула легше. Врешті темрява перемогла його.

— Нічого не бачу вже! Засвіти, прошу!

— Засвічу.

Але вона не світила. Не треба їм світла. Присяде коло нього. Тепер, тепер саме пора. Вже кілька днів збирається і все замовкне, все хтось надійде. Сьогодні поговорять про все остаточно. Далі відкладати годі.

— Ну, чому не світиш?

Його голос шорсткий, дивно подратований. Ніяково вже підходити до нього.

— Люба, ти не дивуйся, — у його голосі знову тепло й ніжність. — Але в мене стільки роботи. Мушу попраяти всі задачі. Залишу раз, другий, дитина потім не напише правильно речення. Але я вже кінчаю.

Вона стояла з лямпою біля столу. Вже зняла кругле скельце, вже взяла сірник. Але не світила.

— Не страшно тобі, Павле? — запитала тихо.

Він підхопився і присів знову.

— Чого?

— Ночі.

Він відсунув неспокійно стілець, черкнув сірника, приклав до гніота лямпи, потім запалив папіроску.

— Чому ти знову про те?

— А не чув?

— Що?

— Вивезли Деркачів...

— Знаю.

— Ти знав і не сказав мені. Аж від Марка довідалася.

— Навіщо казати, Люба? Що ми на те порадимо?

Який дивний він. Не говоритиме він. Ось присів знову за своєю роботою. Від непрочищеної густої ропи лямпа кидає лячне, жовте світло на стіни, на обличчя чоловіка. Скельце заковчується. Тіні по кутах кімнати густішають примарно. А за вікном легкий пошум осічних вітрів і плюскіт води з обірваної ринви.

— Як прийшов Деркач останній раз у хату, вони вже ждали на нього, — заговорила Люба по хвилині, ніби сама до себе. — Він не сподівався їх. Пані Галина одягала дітей і пакувала найконечніші речі. «Чому», — запитав їх Деркач, — «забираєте нас?» «Сам ти знаєш, не питай», — казали. — «Був ти суддею. Судив людей. Тепер ми тебе судитимемо». «Який же мій злочин? Я судив по закону держави, в якій був». «То такий ваш закон був! А ми тебе тепер по нашому закону засудимо».

І забрали, хоч благав. А на залізниці розлучили. Дітей та пані Галину в вагон, а чоловікові «Ти пожди, тобі завтра інша дорога, поїдеш завтра!» І розділили. Казав Марко, що як над'їхав поїзд, то Деркач з відчаєм кинувся на рейки під машину. Тільки відтягнули його вчас.

Скельце зачаділо вже до половини. А він нише, не зупиняючись, ніби не чув нічого. Не дочекався від нього слова.

— Марійка Сошлка розказувала мені, — голос Люби тихий, та вкрадливий. — Знаєш, як до неї заїжджають всілякі командири, начальники. Дівчина сама в школі. Примилюються до неї, аж лякається сама почувати.

Недавно був інспектор з обласної управи наросвіти. Припала йому Марійка дуже до серця, розширився. — Не погані ви люди, — каже. — А шкода. Не віримо вам нікому. Перемістимо вас, бо не віримо.

Його рука дротнула нараз нервово. Кинене перо стукнуло об стіл, покотилося і мирно притулилося до купи зшитків.

— Так чого ти хочеш від мене? Чого ти хочеш від мене?

Люба вмовкла вражено. Ще ніколи не бачила його таким.

— Прости! Ти сердишся, бачу! Я не розумію причини твого гніву.

— Навіщо розказуєш це все? Чи одно діється? Чи одне може статися? А ти краще зробила би, коли б не слухала нікого і нічого.

— Треба, Павле, хіба оглухнути й осліпнути.

— Треба не піддаватися загальній психозі. Це... це просто хворобливий стан. Люди так під враженням безвастанних змін від початку цієї війни, що все ждуть чогось нового, чогось гіршого. Все вигадують наперед передбачаючи всякі події. Прямо містика якась. Це ж очевидно хвороба, прямо психоза.

— Ти це називаєш психозом?

— Це називаю перебільшуванням фактів. Ну, і що, що когось забрали? Це неминуче. Нова влада, нові умовини. А ще до того, як дехто ангажувався в минулих політичних виступах. Але ми? Я був учителем, просвітянином, і більше нічим. Чого ж нам боятися?

— А не пригадуєш собі, що сказав Бобенко?

— Який Бобенко?

— Той, з району, коли нас гостив раз тому кілька тижнів. Хвалив чай. Подивляв наші гори. Пам'ятаєш? Казав, що рад, що попав у цю чудову закутину. А потім, потім сказав, що для здоров'я, для доброго життя незвичайно корисно... змінювати часто місце побуту... Що повітря тут досить гостре, для нас кращий був би якийсь подільський клімат... Взагалі аміна...

— Я так не зрозумів його. Веселий він з себе й дотепний. Чи одно він говорив? А ти вигадуєш і додумуєшся, підставляєш слова. Ну, те, що я говорю. Прямо хворобливий стан. Психоза.

— Я не розумію тебе, Павле, — промовила Люба і на її очі стали набігати сльози.

Він підвівся вражено.

— Ти не розумієш мене?

— Ні. Хочу зрозуміти тебе і часто мовчу, часто ти глухий на мої слова. Ти став з якогось часу дивний.

— Я став з якогось часу дивний? Може. Але мені здається, що ти знову вигадуєш, додумуєшся всякого. А я такий, як і був. Тільки довкруги нас змінилося, подумай, як шалено змінилося! І далі міняється. І щоб зберегти рівновагу в цьому безнастанно шаленому галасі подій, треба триматися штивніше, завжди в напрузі. Те, що ти приписуєш мені, це речі незалежні від мене. Я розумію, куди йдуть твої думки. Ти своєю жіночою душею переживавш усе глибше, але мені здається, що ти робиш хибні висновки і... кривдиш мене. Таке

життя, Люба, як знали ми, належить безповоротно до минулого. Ми входимо, вже ввійшли в часи, коли людині, майже нічого, не лишається на її особисте щастя. Перед нами болючий досвід, але виходу нема.

— Нема?

— Ні. Повороту в минуле нема. І якщо хочемо, щоб майбутнє належало до нас, мусимо йти туди, куди йде життя.

— Ах, Павле. Навіщо стільки слів? Невже ж для тебе все таке складне? Невже ж не бачиш, що для таких людей, як ми, є єдиний вихід?

— Який вихід?

— Втеча! Втеча за кордон!

Він відсунув зшиток, підвівся, заходив по кімнати.

— Я знаю. Ти думаєш про це безупинно. І ти помиляєшся, коли переконана, що я не обмірковував цієї справи. Але передо мною питання: За який кордон? Багато кордонів на землі. Багато ще буде нових, бо старі порестуть травою. Страшно мені, бо знаю, що хто раз переступив кордон, уже не спиниться в своєму ході, не оточать його ласкаво межі жодної землі, не опояшуть золотим поясом батьківщини, не прихлять йому і не стягнуть ласки сонця, поки не обійде земного гльоба.

— Який чудний ти. Як багато в тебе слів. А тут би один рішучий крок. Тільки ти сліпий. Тебе тут наче щось тримає.

Він стояв перед нею високий, безмірно здивований.

— Ти говориш так загадково, наче підозріваєш мене в чому. Ну, що ж тримає мене? Люба, скажи! Що три-

має мене? Бачиш, як знову вигадуєш! Знову...

Він замовк. Хтось стукав у двері, потім наче відійшов, почала падав попід вікна. І знову стукіт, легкий, не-сміливий.

— Це вони! — зойкнула Люба, заметушившись по кімнаті.

— Хто?

— По нас ідуть!

— Ах, ти цілком не пануєш над собою. Ніхто не йде по нас. Нікому ми непотрібні. Може Кожушок або міліціонер. А втім, вийди в кухню.

Він відчинив двері. Війнуло холодом пізньої осені.

— Ви самі? — почувся голос з темряви.

— Самі. А хто це?

Він відступив взад. Якось швидко, поспішаючи, наче вскакуючи в кімнату всунулися дві постаті закутані в дощевики, з насуненими на голови каптурами. В руках вінки, одяг мокрий, взуття оболочене, на ньому жовта глина з далеких верхів.

— Марко! Це ви Марку?

— Я, — каптур розхилився ще більше.

— Тенер? У таку пору? Що сталося?

— Що сталося? — запитала й собі Люба, виринувши з другої кімнати. І обидвоє звернули погляд на незваного, що стояв біля Марка.

— Я думаю, буде краще, коли погасите світло, — заговорив Марко.

Примарне, жовте світло згасло від одного подуву.

— Ви догадуєтеся всього, — промовив тихо Мар-

ко. — Ми втікаємо за кордон. Ця людина — провідник з-за кордону.

— Що сталося?

— Що сталося? Вони приневолили мене бути сексотом.

— Чим?

— Сексотом. З твого голосу, Павле, бачу, що ти навіть ще не знаєш цього слова. Багато нових слів треба нам тепер вчитися. А те слово спеціально. Спокійний ти в своєму замкненому світі, за вчительською працею нічого не бачиш. Сексот — секретний сотрудник. Доносник. Ми казали згідливо — шпідель. У кожному разі креатура, щось із суспільних низів, щось принизливе для людської гідності. Слідити за ближнім, вдавати приятеля, виманювати в нього всякі його таємниці, провокувати, щоб сказав що проти влади. І доносити про все постійно своїм зв'язковим... Мене навчали як це робити. Мене переконували, що це мій священний обов'язок як учителя. Мені вже визначено першу явку в район.

— Вони не можуть нікого приневолити до цього.

— Ах, Павле! Вони навіть не питали моєї згоди. Якби б я був відмовився, вони б мене вже арештували. Це я зрозумів і мусів погодитися, щоб вирватися з їх рук... Ми зайшли до вас. Маєте можливість утечі... Бо і до тебе навідаються. А кордон щораз більше забезпечать і обставлять. Потім перейти буде важко.

— Дякуємо, Марку. Але ми постановили лишитися тут.

— Твоя воля, Павле. Тільки шкода тебе.

— А мені хочеться сказати: шкода тебе. Все йде і йде. Куди не глянь, пусто. Пішли. Як легко, як спокійно розв'язано життєві проблеми. Кинути все і спокій.

— Так ти думаєш! А який інший вихід? Дати вивести себе на фізичне знищення? Думаєш, що коли пілятиму десь у Заураллю ліси або викопувати золото в тундрі, браце розв'яжу життєві проблеми? Прислужуся чим-будь для свого народу? А там за кордоном приваймні якась можливість є. Я читав газету звідси. Багато там робиться, багато можна зробити корисного.

— Знаю, знаю. Там еміграція. Я не суджу тебе особисто. Марку. Ти в такому становищі, що мусиш втікати. Але я лишаюся тут.

— Він чудний став.

Це промовила Люба. Вперше за всю розмову. І в голосі її бривнів докір та скарга. Всі мовчали насторожено, якимось розпучливо безраді.

— Чого ти печишся знову? — пролунав голос Павла. — Чому завдаєш мені болю?

— І мені боляче. — озвався Марко. — Я думав, що у вас бажання вирватися за кордон. Я не ждав, що у вас такі гадки.

— У мене одні гадки. Я не можу уявити себе відірваним від землі, де родився, працював. Я не можу зрозуміти, чому б не дозволено мені працювати. Більше нічого. Вчити дітей. Ради цих я беру на себе навіть ризик. Нам не давали вчити дітей рідною мовою. Тепер це дозволено. Ми за десяток років доженемо культурні народи, в нас не буде ні одного неграмотного. Тоді ми станемо

силою, станемо рівні з усіми. Ці малі школярки впевняють мене в тому. Недавно я дав задачу на тему: Чим хотів би я бути? Який розмах у дітей! Той стане інженером, другий летуном, третій винахідником...

— А стільки стане вірними слугами нового режиму і нешадними наставниками над своїми братами?

— Багато. Але це кінцевий період. Це перехідний етап... Коли ми виростемо, піднесемося культурно, в новому суспільстві такі нездорові прояви не матимуть місця. Саме життя їх усуне...

— Справді, чудний ти став, Павле! Даремно ми заходили до вас. Ну, нічого, як прийшли, так пішли... Але, що це? Хтось наче ходить по під школою.

У цій хвилині хтось застукав настирливо в двері. Всі затримали віддих. Стукіт повторився, впертий, грубий.

— Я мушу відчинити. Ідіть у спальню. Швидше. Звідси можете вийти задніми дверми. Ніхто не сміє бачити вас у мене.

Він випхнув в темряві Марка й провідника в спальню, зачинив двері, засвітив поспішно світло. Здригнувся на вид гостей, що їм відчиняв двері. Міліціонер Курбак входив безцеремонно в хату, в своїй невідлучній пікурятянці й галіфе, підзорливий, насторожений, входив поспішаючи, та бисто розглядаючись по кімнаті! Але за ним привітно усміхалася вчителька Валя, повнова, вида, повнотіла, у темносиньому береті на голові, вся окутана в теплий плащ з білим обшивом.

— Замкнено у вас. І не світиться! — промовив Кур-

бак. — А то болота хтось навів вам.

— Це я ходив в кооперативу.

— Вже спать лягали, чи що? — Валя розглянулася й собі по кімнаті. — А ми от непокоїмо вас, товаришу Юрївський.

— Нафти нема, — сказав Юрївський.

— Темна наша батьківщина, — зідхнула Валя й присівши непрохана на стільчику, розщїбнула пальто. — Навіть керосину нема для тих, хто проганяє темряву з сіл. Справді, як ту без світла темряву прогнати? Але будьмо доброї думки, Павле Івановичу! Скоро зміцніє наша влада на цій землі, виростаєся з різними труднощами. Наладнається все. Заведуть потужні електростанції на ваших бурхливих гірських річках, заблиснуть тисячі світел по Підгір'ї. А в учителя Юрївського яснітимуть неони, і вже не треба буде йому видивляти очей при нафтовій лампі.

Тут вона замовкла на мить, а потім продовжала:

— Пробачте за мій піднесений тон, але при вас, Павле Івановичу, і я росту, і я переймаюся тим самим завзяттям і любов'ю до свого діла, що й ви. Ось щойно працювали, бачу розгорнені злитки. Так і покинули все не докінчивши... Я вже поправила свої. І якщо ви втомлені, я радо візьму ваше місце.

— Дякую, Валя Симонівна. Я докінчу сам.

— Але вам обов'язково треба помічника, — не вгавала Валя. — Ви навантажили себе роботою понад сили. Вам добре було б, коли б і дружина була вчителькою та зналася на тому ділі. — Вона звернулася аж те-

пер до Люби, наче щойно зауважила її присутність. — А ви, Любов Павлівна, все вишиваєте й вишиваєте. А ще при такому скупому світлі. Такі тут жіпки. Пам'ятаю, як приїхала з Ленінграду на південь країни, не могла надивуватися. Вчили й мене дівчата вишивати. Дуже вмю, но не хочеться. Це добре для дівчини, що жінка виглядає та мріє, передумує. Минулося те... Машина, Любов Павлівна, швидше витче гарні шовки, взористі ситці. А дівчата тепер трактори та комбайни водять. Ніколи забавлятися. Треба країну розбудувати індустрийно. — Вона відвернулася від Люби й знову усміхнулася до Юривського.

— А Иван оце до вас, Павле Івановичу, по ділам.

— Так що рішила сільрада, що товаришка Валя має переселитися на квартиру з школу, — прорік, злегка виструнчившись, Курбак.

— Куди? — перепитав Юривський.

— У школу.

— Як? У клясну кімнату?

— А чого? А ту нема місця. Та тутки, де ви живете.

— Як? До нас?

Люба опустила шитво. Воно впало на підлогу і лежало там. Юривський нахилився, підніс його, поклав біля Люби, торкнувши ніжно, заспокійливо, плечі дружини.

— Я не розумію, — промовив він. — Передусім Валя Симоновна має квартиру, має де жити.

— Там їм не добре! — міліціонер крутив довгу папіроску, досипав старанно мажорки, слинив газетний па-

пір, прикурював до лампи. — Там люди цілий день ходять і докучають їм. Вони потребують також спокою. Щось написати собі, щось прочитати. І ми це місце візьmemo для комсомолу. А товаришка Валя мають перейти жити в школу.

— А де ж ми житимем? — запитав Юривський.

— І ви тут.

— Не розумію.

— Чого не розумієте? — перехопила розмову Валя.

— Прямо не можу зрозуміти, як можна створювати таку ситуацію, — сказав нетерпляче й схвильовано Юривський. — Ми люди сімейні, ми родина. Тут помешкання на одну родину.

Він зупинився вражено. Валя Симоновна сміялася тихо й нестримно. Вона скинула вже своє тепле пальто, розсрібнула кофточку, скинула беретик, повновида, кругленька, вродлива.

Міліціонер заворожено, явно закохано, вдивлявся в неї, пробуючи переловити її погляд.

— Ха-ха. Ви про це! А я й забула, що є ще люди, які думають отак. Свій дім, щоб чужа нога не ступила, чуже око не заглянуло. Заслони на вікнах, огорожа довкола, все відмежоване, оповите таємницею. Родинне кубелечко! Ха-ха! Павле Івановичу! Не бачили ви як люди живуть, ой не бачили! Вже забулося оте давнє, забулося. Прийшли нові форми людського побуту.

— Ви даруйте, Валя Симоновна, — Юривський хотів допомогти дружині, що безсило сиділа на канапі, закривши обличчя руками. — Я не розумію вашої пове-

дітки. Ми — просто родина, і нам, як родині, треба певного житлового простору. Це всі наші вимоги, елементарні вимоги.

— Родина, — кажете. Павле Івановичу, — провела Валя по складах. — Ота клітина, що її ніхто не сміє торкнутися... Ні, добре що так сталося, що прийшли нові форми побуту, що людину поставлено біля людини, щоб заглянула одна одній в самі найдаальші закутини її інтимного життя. Чи ви думаете, що можливий який-небудь прогрес, суспільний прогрес на шляху до соціалізму, доки ця клітина становитиме непорушне табу? Доки її інтереси будуть перед інтересами і над інтересами колективу? Ніколи! Ви, як педагог, знаєте прекрасно, як важко виховувати дітей, коли ще на доважок виховується їх і в родині, та все навпаки, заперечуючи вдома кожне слово вчителя. Ота, так обожнювана вами, Павле Івановичу, клітина, має постійно тенденцію входити в конфлікт з загальними інтересами. Це гальмо. Це збірник-акумулятор егоїстичних бажань людини. Треба ці затухлі закамарки провітрити. Треба, Павле Івановичу, приймати нові форми людського побуту.

Юрівський витягав папіроску, прикурював.

— Даруйте, Валя Симоновна, але при чому тут ця вся лекція, сказати з дозволу, про суспільне перевиховання?

— Перш за все стверджую, що ви стали негостинні, — безжурно засміялася Валя, ніби не помічаючи могильного настрою господарів. — Давайте закурити!

Вона безшабасно виїняла з кишені Юрівського

пачку папіросок, почала прикурювати до його папіроски, довге й кокетливо.

— Причому моя лекція? — продовжала вона. — А при тому, що коли сприймете отой новий погляд на життя, вам стане багато легше розуміти все, вам заощадиться багато непорозумінь і трагедій. На великих просторах землі, де сягає наша влада, наш лад, люди вже прийняли ті нові форми, тільки тут у вас усе ще по старому, по старовинному.

Валя зупинилася в своїй балачці. Її погляд спочивав на обличчі Люби. Та сиділа непорушно, з заплуцтеними очима, наче нежива. Світло лягли жовте й миготливе гуляло на ньому примарними тінями.

Юрівський подумав, що вона може зомліла, він хотів підійти до дружини й не смів.

— Валя Симоновна, — промовив він нетерпляче, підвівшись. — Я ладен прийняти всі нові форми побуту. Алеж, алеж тут місце для однієї сім'ї! Все разом. Так уже будовано по такому пляну. Ось тут вітальня, і моя робітня, там їдальня, за нею спальня і кухня — це все.

— Так ота їдальня, як ви звете її, буде й мені, — весело посміхнулася Валя. — А вам, Любов Павлівна, щось погано? Може води?

— Ми про це також добре думали, — заговорив поволі міліціонер. — О, ми живемо в одній кімнаті, всі так живуть по хатах. По п'ятеро, по восьмеро. А ви тут маєте аж чотири кімнати! А вас тільки двоє. А товаришка Валя мучиться там у тій комірці біля кооператива.

Так, що вона має жити тут у вас. Можете, Валя, подивитися на ту кімнату, як ви там влаштуєте собі.

Він нараз попрямував до дверей другої кімнати.

— Ану, візьміть лампу.

Юрівський розгублено заметишувся. І Люба схопилася сполохано.

— Доки я тут живу, це моє помешкання, і ви не смієте туди заходити, — промовив Юрівський, заступаючи міліціонерові дорогу.

Курбак відступив здивовано, а потім спаленів з гніву. Йому здалося, що Валя глянула на нього зневажливо як на боягуза.

Мені голова сілради наказав: заведи і примісти! І я так зробив.

Він сиробував знову вхопити за клямку, але Юрівський заступив двері всім тілом, високий, гнівний.

— Відійдіть!

— Не відійду!

— Відійдіть, прошу!

— Міліція має право заходити всюди! — крикнув міліціонер.

Але в нього не було зброї і він не знав, що робити далі.

— Іване! — озвалася тепер Валя, що досі придивлялася всьому з неприхованою приємністю. — Облиш! Ну, чого ж ти так гостро накидаєшся? Вже я сама дам собі раду. Не ждала я, Павле Івановичу, що так приймете мене. Прямо ворожо. Так прекрасно працюємо разом, так гармонійно... Правду кажучи, їхала я сюди з триво-

тов, бо переклали на нове місце. Так наче шлюб береть у ЗАГС-і. Треба ж з незнайомою людиною день-у-день зустрічатися, проводити чи не половину життя. Думала собі, трапиться жінка, яка на становищі завшколи, жах буде й нудьга з вередухою. Або підтоптаний дідок, що набридатиме своїми залицаннями. А трапився молодий, талановитий педагог. Яка я щаслива була, як побачила вас уперше. І не розчарувалася. Все, що подумала собі про вас першої днини, правдиве. Мені дні проходять так, що й не оглянешся, а вже треба прощатися з милим Павлом Івановичем. Не можу дочекатися наступної днини, коли побачу вас знову в крузі дівчорі, коли знову можу заговорити до вас. А тепер нараз така ворожість до мене. І майже трагедія. А я ж казала вам, Павле Івановичу, що вам треба обов'язково прийняти новий погляд на форми людського побуту. Тіснувато стає на нашій планеті. Нехотя ліктями себе поштовхуєш, треба з тим миритися. Як уже збудуємо соціалізм, тоді розживемося, перемінімо всю землю в розкішний парк, побудуємо дачі на милю одна від одної та й розвеселимося хто з ким, хто кому любий... Доброї ночі, Любов Павлівна! Не хвилюйтеся, Павле Івановичу! Завтра зустрінемося на кавчанні, поговоримо більше. Підем, Іване!

— Мусите знати, що товаришка Валя має завтра забратися з своєї квартири, — сказав міліціонер від порога погрозливо. — Ми до вас прийдемо завтра з Кожушком.

Грюкнули двері за міліціонером. І тиша.

Люба сиділа непорушно, заплющивши очі, наче мер-

тва. Юрiвський глядiв на дружину, ждав вiд неї слова, але надармо. Якась чужiсть, щось досi небачене було в виразi її обличчя.

— Таке... становище, — зiдхнув вiн. — I хто вiдував цю всю iсторiю?

— А ти не знаєш? — запитала Люба, все ще не розплющуючи очей.

— Нi.

— I не догадуєшся?

— Нi. А хiба ти знаєш що? I що саме хочеш сказати?.. Це ж чиста напасть! Вона має гарну квартиру! Сама менi колись хвалилася! А тепер нахабно посиляють її до нас.

— Або сама йде.

— Ти так думаєш? Чого би їй пхатися в спiльну квартиру, на невигоди? Але це дiйсно було би... незручне становище. Прямо дивоглядне. Як зовсiм чужа людина може жити з нами?

— Для тебе вона не така вже й чужа!

— Люба! Що ти говориш?

— Те, що чула. Сама вона щойно розказувала про щастя працювати з молодим педагогом. Не може дочекатися наступної днини, щоб побачити його. А вiн з такою увагою до неї...

— Пожалiй! Змилосердися! — зойкнув Юрiвський. — Така заплутана ситуацiя, а ти повторюєш пустi слова i догадуєшся бозна чого! Нiчим я для неї бiльше, як звичайним завiдувачем школи. Подумаймо краще, що робити. Вони там... Напевно не пішли ще. Як би був

Курбак зайшов туди, подумай, що могло вийти... І ще хто може підгляне, що вони заходили до нас перед утачею...

Юрівський загасив швидко лампу, постояв якусь хвилину, прислухуючись, і відчинив двері до другої кімнати.

— Ви тут?

— Так! Ми були би пішли вже, але я зміркував, що матимете напасть. І не помилився. Ми чули все, що тут говорилося між вами і тими. Мав я важку ситуацію, але думаю, що ваша тепер не багато краща. Може добре, що вони саме тепер зайшли до вас, може це знак, щоб ви не вагалися і використали останню нагоду.

— Марку! Пожди! — благально озвався Юрівський.

— Ми повинні йти з ними зараз. Уяви собі, яка буде ситуація, коли ця... прийде мешкати тут.

— Люба! Прошу тебе!

— Ми забрали би і деякі ваші речі, конечні в дорогу, — промовив уперше незнайомий провідник. Я не боюся нічого. Я вже переходив кордон піснадцять разів. Але тут біля вашої хати хтось ходить, — шепнув він.

Всі вмовкли, прислухуючись. Справді хтось пройшов далеко похід вікном.

— Це вони! — шепнула Люба.

— Тобі все привиджується, — докірливо промовив Юрівський. — Ви всі охоплені страхом. Нічого більше, крім страху, немає вже в людських серцях. О, коли б мені хоч одно відважне серце, щоб і мов підхопило його ритм і не билося так сполохано! Не ломіть мене! Не

ломить. Я знаю. Ви хочете нам добра, але я вибрав свою дорогу. Не збивайте мене з неї. Ідіть самі. Я не суджу нікого.

— Пождіть, — шепнув провідник. — Не говоріть! Там хтось є. Може нас оточують. Пане Марку, я відчиняю двері. Ходіть за мною.

Хвилина тиші й вижидання.

Все скоїлося в темряві блискавично. Люба слухала з безмежним страхом, як тихо вигукували в передсінку, шамотались, якийсь предмет впав на долівку, щось стукнуло. А потім почувся голос провідника:

— Спокійно! Спокійно! Ти в моїх руках. Але як тільки крикнеш, заколю як свиню. Чуєш ніж на своїй спині?

— Хто це? — шепнув Юрівський.

— Зараз побачимо. — Марко присвітив на мить ліхтариком. На долівці лежав міліціонер Курбак, обличчям униз, на ньому придавивши його вагою всього тіла, провідник.

— Який жах! — ахнув Юрівський. — Чого ви, Іване, ходили попід школу? Що ви хочете робити?

— Не бачите, що хоче робити? — промовив провідник. — Знищити вас хоче. Але короткі твої пляни, не довго вже погуляєш.

— Тільки попробуйте що зробити мені, — озвався зухвало Курбак.

— І що буде?

— Село спалить, як мені що станеться.

— Ого! Аж такий ти важливий!

— Мене сам Єгоров знає.

— Єгоров?

— Він хвалиться знайомством з самим начальником НКВД, — відповів Марко. — Я знаю Єгорова, я був у нього. Саме по розмові з ним я зміркував, що вже не довго буду вчителем. Безоглядний, страшний тип.

— Що ж тепер робити нам? — промовив безрадно Юривський. — Той міліціонер наговорить усього. Він бачив вас у мене. Таке сталося тепер.

— Ми... ми заберемо його з собою, — озвався провідник.

— Що?

— І знайдемо для нього... відповідне місце.

— Ні! ні! Не робіть цього. Ви знаєте жах збірної відсвідальності. Тут одна недобра людина, за неї потернить пів села. Треба інакше діяти.

— Так що робити на твою думку? — запитав Марко. — Випустити його на волю?

Алеж він бачив вас тут у нас. Він чув усе, що ми говорили. І як нам по тому всьому лишатися тут?

— Очевидно, що по тому всьому ви не можете лишатися тут.

— Ні! — заперечив рішуче Юривський. — Я не піду. Ми не підемо з вами!

— Тоді нема виходу! Ти розумієш прекрасно. Якщо ви залишитесь тут, так щоб не було слідів, щоб ви могли якийсь час жити спокійно, ми мусимо... забрати цього міліціонера.

— Який жах! Яке прокляття! — зойкнув Юрив-

ський. — Я не хочу знати нічого! Ідіть собі! Ідіть, як ввійшли в мою хату, так відійдіть! Я не знаю нічого ні про що! Я не винен ні в чому!

— Вмиваєш руки! — прорік у темряві Марко. — Думаєш, що це можливе в сучасному світі. Глянь, перед тобою неправда. Ти не підіймаєш на неї руки, не приборкаєш її. Ти не визнаєш насилля! Ти хочеш бути невинний, непричасний до цього страшного герцю. А що, як і ми захочемо бути невинні? Пустимо неправду гуляти безкарно?

— Я не знаю нічого. Робіть, що думаєте.

— А може, може Бог хоче вибрати твою правницю як месника? Щоб перервати ланцюг нещастя, що їх може накоїти ця людина. Чи це насилля?.. Не бійся, ми не лякаємося цього насилля. У мене осталася родина, в нього також. І однакова нам дорога. Ми заберемо провину на себе. Ми замкнемо неправді вуста.

— Ви не поважуйтеся! — забелькотав міліціонер.
— Ви...

Його голос затих. У шамотанні йому кнеблювали вуста, в'язали руки. Його тягли в передсінок, на двір.

Війнув вітер, холодний, проймаючий у розкриті двері.

— Бувайте здорові! — шепнув з порога Марко.

Які довгі хвилини вижидання... Нікого... Нарешті вернувся Юрівський. Дбайливо замкнув двері. Непроглядна темрява.

— Який жах! — прошепотів нарешті Юрівський. — Вони уб'ють його!

— Як страшно! — прошепотіла Люба. — Вони пішли...

2.

Село принишкло, притихло під мокрими стріхами. Вантажна автомашина котилася повільно болотнистою дорогою з десятком мундированих людей. Зупинилися в опустілій швабській кольоні, понишпорили по ограблених господарствах і приїхали до сільради.

Голова сільради Кожушок шанобливо та з острахом ждав уже на ганку. Телефона відібрано давно. Їде сам начальник Єгоров.

Зістрибули з автомашин енкаведисти. З кабіни висунувся й сам Єгоров з своїм помічником Бобенком. Широко переступає калюжі, щоб не оболотити своїх офіцерських чобіт. А чоботи офіцерські, подумав Кожушок, делікатні, з фасоновими закаблуками. Єгорову вони саме підходжі. Стрункий та гарний. А чорт, кажуть. Ще тут у них не бував. Це вперше.

— Ти голова сільради? — гукнув він, не дійшовши й до ганку.

— Я, — притакнув Кожушок.

— Так що це в вас за веремія? Де той міліціонер?

— Не знаю.

— Не знаєш. А що ти знаєш, га? Ходи, поговорим. Пождать тут, — гукнув Єгоров на мужву, а сам владно ввійшов в канцелярію. — Ну, оповідай.

— Я бігме не знаю, що то сталося, — почав Кожушок. — Тому два дні я післав його з учителькою до

нашого завідувача школи. З того часу його ніхто не бачив. Я дивувався, чому він не приходить в канцелярію, пішов у його хату, а вони: та він у вас! Та й почали ми шукати його по селі, розпитувати, але ніхто його не бачив.

— А чому ти вчора не подзвонив?

— Ба, та ми ще не знали, чи треба. Думали, що він десь засидівся...

— Е, у дівки якої! — розреготався Єгоров. — Дурний ти. Десь його втопили або в землю загребли... Кажав мені недавно, що йому погрожують.

— Та може й так. Аво, бракує трьох хлопців.

— От-от. А з Потока дзвонять, що нема вчителів. Приїхали ми вчора, квартира пуста, одна руїна. Ще й пічку, собачий син, заналив, як відходив і в ній бібліотеку радянську спалив шкільну. Вся піч попелу повна та недотлілих книг. І ще записку лишив. Ми, мовляв, вернемося ще. Отакий син! Ну, голова, плохо кругом! Що ж воно буде?

— Я не знаю, — знітився Кожушок.

— Боїшся? Не віриш радянській владі? Думаєш, що і тебе так упокоять котроїсь ночі... А знаєш, може й упокоять, як не будеш твердо та рішуче з нами співпрацювати... Кажі все, що знаєш. Хто то міг би схопити міліціонера?

— Та певно ті, що повтікали.

— Мудрий ти. Тих уже не здогониш. Ти от скажи, хто тут такий у селі ще лишився... Давай, по фаміліях! Пиши, Бобенко!

Кожушок лічив по обругах, по присілках. І характеристику кожного виводив дбайливо. Пройшов уже, рахуючи всі пальці лівої, потім правої, потім знову почав з лівої, а Єгоров сидів біля столу і не зводив з нього очей.

— Всі? — питав Єгоров.

— Та я бігме, не знаю, на кого ще казати, — розвів Кожушок безрадно руками.

— Так хватить. Тепер сідай і кури. І говори. Ти кажеш, послав міліціонера до вчителя?

— А післав. З товаришкою Валею, щоб її на квартиру примістити.

— О, Валею на квартиру до вчителя. А хто той вчитель? Він тут у вас здавна?

— А ще до війни був. Десять уже з сім років буде, як він у нас.

— А що ти думаєш про того вчителя?

Кожушок курив, затягаючись невміло димом. Його очка сльозилися, кліпали хитрувато.

— То, прошу товариша начальника, як вчора вітер дув з-за потока, то з мого комина дим ішов на поле. А сьогодні обернуло дуги здолу, то й дим стелиться в другу сторону.

— От-от. Хитрий ти, — підніс Єгоров насмішкувато брову. — А він сам?

— З жінкою. То велика панія.

— Як ти говориш? Панія?

— То таке хухане. Він хлопський син, а вона донька якогось доктора. То як її тут привіз, як поженити-

ся, то ходив біля неї як біля цїсаревї.

— А хороша? — підніс знову Єгоров насмішкувато брову.

— О! То знаєте, кого питатися. Я хлоп. А то для хлопів ні нащо не здатне.

Єгоров зайшовся покотистим реготом.

— Хитрун ти, голова! Гак поклич нам тепер того вчителя. А потім товаришку Валю. Та ще пожди. Скільки там тих підозрілих?

— Чотирнадцять! — відлічив Бобенко.

— Так, голова, поклич учителя, потім Валю Симонівну. А крім того об'яви по селі, щоб за годину всі зійшлися на мітинг. Поняв?

Кожушок шанобливо потвердив, що зрозумів усе, і вийшов. За ним подався й сам Єгоров. Він розмовляв хвилину з умундированими, даючи їм якийсь наказ. Поволі сходили ті на подвір'я, вилізли на автомашину. Заторохкотів мотор і машина посунулася вибоїстою дорогою, помчала щораз швидше, розбризкуючи болото по плотах.

— Я наказав їм виїхати на який часок за село, хай там пождуть, — сказав Єгоров до Бобенка, вернувшись у канцелярію. — Хай думають, що ми вже поїхали і нічого боятися. Розумієш мій плян?

— Похоже на те, що хочеш переловити всіх на мітингу.

— Так.

— Плян аж дуже простий.

— Думаєш, не вдасться?

— Вдасться. Якщо зійдуться всі, легко буде вибрати кого треба. Але на довшу мету може й не добре. Потім важко буде зібрати людей на мітинг!

— Ти завжди про ту довшу мету. Далекозорий ти. Хто зна, як довго я тут буду. Пустяки! Мені, щоб оце зараз все було по моему. А цього міліціонера мені шкода. Вдалий молодець був. Цьому то я вірив. Нікому тут не вірю, а йому вірив. П'ятдесят голів би зняли за його одну! Не буду панькатися з ними тепер. Треба, щоб відчули мою руку. Щоб десятому наказували! А оце він, мабуть.

— Так. Це учитель Юрівський, — potwierдив Бобенко, глипнувши в вікно. — Я бував у них раз чи два.

— Який же він?

— Хороші люди. Побачиш.

У дверях канцелярії з'явився Юрівський. Він вклонився, легко хитнувши головою. Кидалася в вічі блідість його обличчя.

— Прошу, — промовив він, втримавши допитливий погляд Єгорова.

— Ви хто?

— Я місцевий учитель.

— Всіх учителів з району знаю, — хитав головою Єгоров. — Бувають у мене. самі приїжджають, розказують про свої турботи й проблеми. А вас не бачив.

— Я хотів теж поїхати, але мало часу.

— Хотіли... Багато людей і пам'ять коротка. Не пригадую, як ваша фамілія.

— Юрівський, Павло Іванович.

— Сідайте, Павле Івановичу!

Юрівський сів на стільці напроти Єгорова.

— І що ж новенького у вас?

— Нічого особливого. От працюємо. Школа з двома вчительськими силами, а дітей багато.

— А як село? Прихильні до вас?

— От, різні люди.

— А новин ніяких, кажете?

— Сьогодні казали мені діти, що десь пропав міліціонер. Не знаю, чи це правда.

— Не знаєте. Так ми вас упевнимо. Правда. І що ж ви на те, Павле Івановичу?

— Не знаю. Не розумію, що могло статися.

— Де б він міг пропасти?

— Не знаю.

— А ви знали його?

— Очевидно.

— Яка це людина була?

— Добрий міліціонер. Обов'язковий.

— Обов'язковий. І як ви думаєте? Що з ним сталося?

— Не знаю.

— Чи не думаєте, що комусь була невігідна його вірна служба радянській владі? Що його просто знищили фізично.

— Цього я не знаю.

— Ваші відповіді дуже й дуже одноманітні, — похитав головою Єгоров, вперше перейшовши з байдужого тону на нетерплячий. — Не знаю. Не знаю. А ви по-

винні бути заінтересовані цього роду подіями. Ви — мозок села, його провід. Радянський учитель знає село як, коли хочете старорежимних порівнянь, — як отой піп, бувало знав. Тепер учитель — це душпастир села. Кожну душеньку вам треба знати, Павле Івановичу. Кожну людину, кожну сім'ю. Як вони живуть, чим живуть, що думають. І вам це зовсім легко знати. Ви тільки добре, мирно та щиро й сердечно поговорить з дітьми, а вони все розкажуть, що там у хаті в кожного діється, що там робиться. От так і допомогли б нам. А ви таки довгенько тут уже живете, всіх знаєте, як себе самого. Як ви думаете, хто то міг вчинити, хто зліквідував міліціонера?

— Не знаю! А хіба його вбили?

— А хіба його вбили? — повторив повільно Єгоров.

— Не знаю. Ви кажете.

— Ми не знаємо. Ми вас запитуємо.

— Я нічого не знаю.

— Само собою, само собою... А якщо його вбили, як думаете, хто це зробив?

— Не можу знати. Тут випадки вбивства були дуже рідкі. Хіба парубоцькі порахунки за дівчат.

— За дівчат! Капітально! Думаєте, що той міліціонер упав жертвою парубоцьких порахунків?

— Я цього не кажу. Не знаю, — спокійно заперечив Юривський. — Маю враження, що в тому випадку не обов'язково є політичне підложжя.

— Таке маєте враження. А яке маєте враження, що цієї самої ночі, коли пропав міліціонер, втекло з села

трое хлопців і вчитель з Потока, здається, навіть ваш приятель, що часто у вас гостював?

— Я не можу відповідати за діла інших. Я служу владі на своєму місці, — промовив Юрівський, втримавши погляд Єгорова.

— Служите, служите, — Єгоров затарабанив пальцями по столі. — А ви одружені?

— Так.

— Діти є?

— Нема.

— Нема... А жінка працює?

— Ні.

— Вона з вами?

— Так.

Єгоров заніпшорив між паперами.

— Покищо можете відійти, — заговорив він, не дивлячись на Юрівського. — Якщо буде треба, ми заличемо вас ще.

Юрівський підвівся, вклонився мовчки, прямуючи до виходу.

— Момент! — зупинив його Єгоров на порозі. — Слухайте, Юрівський, пришліть сюди вашу жінку.

— Мою дружину?

— Так.

Юрівський завагався на мить, наче хотів щось сказати і відійшов без слова.

— От і ти! — прорік Єгоров, як тільки зачинилися двері за Юрівським. — У нас уже таких не зустрінеш.

— Це правильно кажеш. — У нас таких не зустрі-

неш, — підтвердив Бобенко, перериваючи писати протокол. — Правдивий тип місцевої інтелігенції.

— Куди не прийдемо, де не стане наша нога, всюди з'являється такий тип, — продовжав Єгоров. — Одні втікають, другі ховаються, треті попадають зразу в наші руки. А цих найбільше, цих юрівських.

— Кажуть, що він прекрасний учитель, — промовив ніби байдуже Бобенко. — А чудака.

— Не вірю їм нікому.

— Можна б повірити, та діло складне. Вони й самі не знають, хто вони, і що їм робити на цьому світі.

— Да. Притакує, а своє думає. Ще не прочуняв, ще не знає, чи це сон, чи дійсність. А нова влада вже стукає в двері.

— Із декого з них будуть хороші люди, як поживуть з нами, — мовив Бобенко. — А декому буде важкувато.

Єгоров намірився сказати щось краще, в тій хвилині хтось застукав дрібно, несміливо.

Єгоров підійшов, відчинив розмахисто двері і сповільнив рух. Він мимоволі поправив мундир, пригладив волосся. Перед ним стояла Люба.

— Ви кликали мене? — запитала вона з недовір'ям і здивуванням.

— Так, так. Заходьте, будь ласка.

— Доброго здоров'я, Любов Павлівна, — сердешно хитнув головою Бобенко, відірвавши погляд від паперів.

— Сідайте ось тут, — запропонував Єгоров стільця. — Так... Гм... Іване, піди, поглянь, як там мітинг.

— Алеж, протокол, — глянув Бобенко здивовано на Єгорова.

— Протокол залиши, я сам писатиму, — підморгнув Єгоров значуще. — Перевір, чи все там готове. Знаєш!

Бобенко вийшов, ще раз глянувши на Любу. Чому він так глянув? Ось той другий вийшов за ним, вернувся, зачинив двері. Оборот ключа в замку долетів до вух Люби. Вона оглянулася рвучко.

— Ви що? Сидіть! — усміхнувся приязно Єгоров.

Він сів напроти Люби біля письмового стола і вдизлявся в неї, наче в образ.

— Ну і що ж? — запитав.

— Прошу. Ви кликали мене.

— Так. Я призвав вас. Чомусь так подумалося призвати вас. І жалів би все життя, коли б цього не зробив... Не знав я, що в моєму районі є такі гарні жінки.

— Не розумію ваших слів. Прошу, чого хочете від мене? — запитала Люба.

— Ах, ви офіційно! Будь ласка! Ваша фамілія?

— Любов Павлівна Юрівська.

— Любов! Хороше ім'я. Любов! Наче символ. Так. Ви сама любов... Ви замужні?

— Ви ж щойно кликали мого чоловіка і самі добре знаєте.

— Ах, так. А діти у вас є?

— Нема.

— Нема. Прекрасно. Ви довго замужні?

— Три роки.

— Три. Молода ще.

— Дозвольте. Можу знати, чого ви прикликали мене сюди?

— Само собою. Отож, Любов Павлівна, — запитав Єгоров насмішкувато-серйозно, — ви знали міліціонера Івана Курбака?

— Знала!

— Не зводьте з мене очей. Ви мусите глядіти мені прямо в очі, бо інакше ви викликаєте в мене підозріння, що ви причасні до цього діла. Чи ви знаєте, що сталося з міліціонером?

— Ні.

— Ви мусите глядіти мені прямо в очі. Це ваш обов'язок. Так наказує закон. Я хочу вчитати з ваших очей усю правду. Всю глибину краси. Ото ж ви кажете, що вам нічого невідомо?

— Ні.

— Прекрасно... А чому у вас нема дітей?

— Пробачте, при чому тут цього роду питання?

— При чому? Ну, треба, мені все треба знати... А ви от з чоловіком хороше живете, чи отак, як то звичайно буває?

— Чи для таких нерозумних запитань ви кликали мене?

— На те похоже, — засміявся вперше Єгоров весело, аж надто весело. — Ви дочка лікаря?

— Так.

— Хороші доні у ваших лікарів. Хороші, Любов Павлівна. Ваші очі! Я довго по світі шлявся, а таких ще не зустрічав! Ви чаруєте ними до безпам'яті.

Люба підвелася рішуче.

— Ви не гарячіться, — зупинив її Єгоров. — Сідайте. Ми ж люди і по людському відчуваємо. Хіба ніколи не вразило вас вродливе обличчя якоїсь людини. Навіть незнайомої. І хоч чимало часу протекло, ви все ще пам'ятаєте його. Мені здається, що я ніколи не забуду вашого личка.

Він закурив, пристрасно, затагаючись димом.

— Вам, мабуть, скучно тут, — заговорив. — Глухе село, ніякого товариства. Ніякої розваги. А ви вродилися для іншого життя.

— Пробачте, але запевнюю вас, що почувуюся зовсім щаслива саме в цьому глухому селі біля свого чоловіка, — повільно заперечила Люба.

— Це неможливо. Тоді у вас нема уявлення, чого ви варті. Коли б ви, Любов Павлівна, пішли в світ, коли б виїхали з тієї глуші...

— Я тільки корюся вашій владі, коли не покидаю вас у цій пустій балачці, — промовила Люба. — При чому це все. Я заміжня жінка! У мене чоловік.

Єгоров кинув нетерпляче недокурену папіроску.

— Пустяки! Любов Павлівна. Я заберу вас з собою! Люба підвелася з місця.

— Мені здається, що я маю право відійти.

— Ні. Такого права ви не маєте, — заперечив ніби байдуже Єгоров. — Не гарячіться, Любов Павлівна. Пишіть автобіографію. Ось папір, олівець.

Люба взяла з ваганням олівець, стала писати. Єгоров сидів перед нею зовсім байдуже, перегортав папери,

підсвистував. Потім підвівся, заходив по канцелярії, врешті пристанув позад Люби.

Вона обернулася рвучко, підвелася. Але він сміявся байдуже, глушливо.

— Чого ви? Пишіть! Я люблюся вашим почерком.

Вона сіла знову, а Єгоров продовжав своє ходіння. Знову пристанув позад неї. І нараз, нахилившись, обняв її. Вона метнулася, хотіла скрикнути, але він затулив їй уста.

— Моя! Моя! — шепотів він пристрасно.

Останніми зусиллями вирвалася, кинулася до дверей. Єгоров заступив їй дорогу. Його чорне хвилясте волосся розсипалося в неладі над чолом, з-під розстебнутого мундира біліла сорочка. А темні очі зайшли жагою, наче палали. Але голос його був спокійний і владний.

— Люба! Ти мусиш стати моєю. Даремні твої протести. Ти знаєш, хто я? Я Єгоров! Ніщо не встоїться мені. Я — володар цього району. Ти заживеш коло мене, що тобі і не снилися такі розкоші. Я маю тут усе. Тільки на чорта воно мені здалося! Для тебе поставлю все, тобі буду служити...

Він став знову підходити, поволі підсуватися в страшній грі.

На устах Люби зривався вже відчайний крик. Якби в вікно. Скочить у вікно. Хай поранить себе, покалічить. Тепер! Тепер!

Хтось пробував відчинити двері, потім постукав настирливо.

— Хто то? — запитав люто Єгоров, покинувши свою жертву.

— Відчини!

— Пожди!

— Відчини, Алексей!

Єгоров поволі відчиняв двері. Валя Симоновна стояла на порозі, поглядаючи підзорливо.

— Замкнено... Ах, тут Любов Павлівна! А я й не знала! Здорові були, Любов Павлівна! — заговорила вона, сміючись увесь час глумливо.

Люба мовчки та посіщино проховзнулася до дверей, пішла.

— Так, можете відійти, — промовив їй услід Єгоров.

Довгу хвилину в канцелярії панувала мовчанка. Єгоров поправляв на собі мундир, пригладив волосся. Він ніби не помічав Валі Симоновни, навіть не підводив на неї очей, занншпоривши в паперах.

— Я... здається не впору, — озвалася Валя. — Тут... протокол був.

— Нічого, — перегортав Єгоров папери. — Ти її знаєш?

— Очевидно.

— З чоловіком вони добре живуть?

— Оце хотіла б і я знати. Саме сьогодні переноси́ся до них на квартиру.

— Куди?

— Прямо на їх квартиру. Між них.

— Навіщо тобі? Хіба в тебе нема квартири?

— Чи одно в нас є! А ми бажаємо іншого. Того, чого не маємо.

— Правильно. Бажаємо того, чого не маємо. А ще коли воно гарне, миле й незвичайне. Чи маю догадатися, що отой Юрівський тобі не байдужий?

— Навіщо називати речі прямо по імені? Може й так, може ні. А він людина хороша.

— Знаю, знаю, — розсміявся вперше Єгоров. — Читаю твої рапорти. Тобі доручено слідити його, доносити про все підозріле, а ти в кожному рапорті хвалиш і хвалиш.

— Пишу тільки правду! Він справді знаменитий педагог! І тільки мій подив для його праці диктує мені такі слова про нього.

— Очевидно. Я вірю тобі. Нічого й догадуватися. Все тут ясне.

— І мені все ясне, — засміялася Валя, додавши по хвилині вагання: — Я мимоволі мусіла постояти під дверми і чула дещо з вашого... протоколу. Здається, Алексей, з нас були б не погані союзники.

— Ти догадувша, чого тебе прикликано? — запитав Єгоров, ніби не дочув останньої фрази Валі.

— Думаю, справа з отим міліціонером.

— З ним. Коли ти востаннє його бачила?

— Передучора ввечорі.

— Де?

— У Юрівських. Він саме приводив мене на нову квартиру.

— І...

— Нас прийняли не надто ввічливо. Зрозуміло. Між Курбаком і Юрівським прийшло навіть до сварки.

— Інтересно.

— Курбак хотів оглянути зараз оцю кімнату, а Юрівський йому не дозволив.

— Чому?

— Не знаю.

— Був там хто?

— Не знаю. Прямо кажучи, Іван повівся грубо, він, мовляв, міліція, йому можна всюди заходити. А Павло Іванович, ну, вони... такі чудаки. Його квартира, його хата, значить без його дозволу чужій людині туди вступу немає.

— Таке... І що далі?

— Потім ми вийшли. Був темний вечір. Ішов дощ. Курбак каже... от... пожди, що він казав? Каже, що йому ще в одне місце треба йти.

— Куди?

— Не знаю.

— Не знаєш. І далі?

— Іван пішов, а я... вернулася на свою квартиру сама.

— Це все?

— Все.

— От і не знати, кого питати. Міліціонер щез як під воду. Куди ж то він мав ще йти тоді, як тебе покинув?

— Не знаю.

— Не догадуєшся?

— Ні.

— Ага... Тут його останні сліди... А ти переходиш жити до них?

— Так

— Це оригінально подумано. Знаєш, я завітаю до тебе на нову квартиру.

— Це оригінально подумано, — притакнула Валя, підморгнувши.

Єгоров розреготався широко.

— Дуже ти догадлива! Ну, поговорим згодом. А тепер ніколи. Машина вернулася. Треба йти. Підеш зі мною.

— Куди?

— На мітинг! Ходи, ходи! Коли жінка йде, на мир похоже. Хай не догадуються, що ми готуємо для них.

3.

З відчинених навстіж дверей дився мрійливий жіночий спів. У перервах дзенькав посуд, пісня стихала, щоб опісля стати ще голоснішою, ще вкрадливішою.

Юрівський відклав перо, глянув убік відчинених дверей, намірився кинути роботу і знову взяв перо. У дверях виринула саме Валя. Спів завмер на її устах. Вона пристанула перед Юрівським.

— А ви все ще працюєте, Павле Івановичу?

Юрівський хитнув головою, але очей на співрозмовницю не підвів. І та пройшла в кухню. Спів з її повних грудей наповнив собою знову всю квартиру. Згодом Валя виринула з каструлею в руці. І знову зупинилась перед Юрівським.

— А я казала вам. Ви, Павле Івановичу, навантажуйте себе роботою понад міру. Працюєте за двох. Я хочу допомогти вам, але ви дивні.

Вона поставила каструлю на краєчку стола й продовжувала далі:

— Все відмовляєтеся і відмовляєтеся. Та й взагалі помовчуєте... І в школі вже не такі привітні. Невже ви гніваєтеся на мене?

— Вам вільно догадуватися всього, — промовив Юривський, не перериваючи роботи.

— Може гніваєтеся на мене, що прийшла до вас на квартиру. Заваджая вам. Але, я справді не могла там жити. Боялася вночі. Кругом ні душі. Бачите, що вийшло. Пропав Іван, шукають, нищпорять по всій околиці, по лісах, і ні сліду. Арештували стільки людей і ніхто не признається. Признався хто?

— Ні, не признався.

— Чудні ви, Павле Івановичу. Ледве озветесь словом. А щоб глянули на мене, то й нема мови! Ну, киньте ж роботу, не втече. Скажу щось цікаве.

В її голосі бриніла справді якась дивна нотка, аж Юривський мимоволі глянув на Валю. Стояла перед ним, опершилася всією вагою свого пружкого, повного тіла об стіл, легко випнувши груди. Малиновий нічний халат з темними вилогами підкреслював її здоров'я й вроду. Сірі, живі очі грали бісиками.

— Не вірите? Адже по моему голосі ви відчули, що щось цікаве скажу... Вже давно збираюся, тільки ви уникаєте мене. І Любов Павлівна все вдома сторожить, пиль-

нув... От і пішла нарешті кудись... А такі справи краще без свідків.

Юрівський мовчав, безмежно здивований. Що вона хоче сказати йому? Чого вона хоче від нього?

— Пригадуйте, як тоді в клубі арештували п'ятнадцять людей, — почала Валя. — А перед мітингом Єгоров кликав мене. І вас кликав.

— Так, — притакнув Юрівський, починаючи знову працю.

— Та, стривайте, Павле Івановичу. Відкладіть перо. Бо цікаво, а може й необхідно вам знати. Ви знайомі вже з Єгоровом. Тепер він часто у вас гостює.

— Гостює він, здається, не в нас, а у вас.

— Так вам здається? Може... А от тоді, як призвали мене в сільраду, іду в канцелярію. Чую голоси, розмову. А потім тихо. Довго я ждала. Пробую двері — замкнені. Нарешті я й постукала, та не швидко мені відчинили... Ввійшла я нарешті, а там Любов Павлівна! На... слідстві. Така збентежена, обличчя, як жар. І зразу втекла, як побачила мене.

Перо впало з руки Юрівського.

— Не варто хвилюватися з-за дрібниць, — промовила Валя.

— Валя Симоновна, ви краще залишіть мене в спокою, — понуро вимовив Юрівський.

— Залишу! — підпесла Валя палець. — Але не розказала вам усього. Варто ж прослухати до кінця. Отож питає й мене Єгоров, коли бачила востаннє міліціонера. Кажу, тоді й тоді. На квартиру Юрівських мене

приводив. Суперечка вийшла між ним і вами, бо в кімнату його впустити не хотіли. А потім ми вийшли... Вечір був дуже темний. Ішов дощ. Іван і каже нараз...

Валя урвала навмисне свою розповідь, взяла в руку каструлю.

— Що сказав Курбак? — запитав Юрівський, не витримавши мовчанки.

— Отак питав мене й Єгоров. Двічі запитував: що сказав Курбак? А в мене тоді похололо на душі, як мене отак Єгоров запитував. Стало страшно. Тоді нараз я усвідомила собі, аж тоді зрозуміла, що й до чого. Та якби я сказала оте, що я чула востання від Курбака, та й що чула потім сама, забрали б мого любого Павла Івановича від мене неодмінно й навіки.

— Що казав Курбак? Про що говорите ви? — запитав знову Юрівський.

Тепер він підвівся, нахилився легко понад столом, а в його голосі бринів і страх, і погроза.

— Не бійтеся! Я не зрадила. Я видумала щось пусте, інше.

— Що сказав Курбак? Що ви чули тоді? — повторив глухо Юрівський.

— А ви не догадуєтеся?

— Не мучте мене. Кажіть!

— Скажу, скажу, Павле Івановичу. Для того ж і почала розмову. Так от, коли ми вийшли від вас по суперечці, Іван такий лютий був, що ледве вгамовував себе. Ще ніколи я його таким не бачила. Убив би вас на місці, тільки зброї в нього не було. Так от відійшли ми не-

далеко, а він зупинився і каже: Іди, Валя, сама додому, а я ще вернуся, — Чого тобі вертатися? — кажу. — Ой, треба, каже. — Дурний я, що зброї не взяв. Не питав би тепер. — А чого ж ти там хочеш. Навіщо тобі зброї? Хіба Павла Івановича вбити хочеш? — Ні, каже. Там хтось мусить бути в школі. На підлозі свіже болото видно було, а учитель не ходив нікуди з хати. І шапку я бачив таку на стільці в куті... Я такої на вчителеві не бачив... І пішов... Я постоjala і вернулася за ним...

— І...?

Валя зупинилася, наче любуючись, як блідне Юрівський, як тремтить його рука, коли перегортає сторінки зшитка. Потім він не витримав мовчанки, витягнув папечку з папіросками, закурив.

Валя взяла папіроску й собі, стала прикурювати, намагаючись заглянути Юрівському в вічі.

— Я так боялася за вас, Павле Івановичу, — прошепотіла вона інтимно. Я не вірила йому. Мені здалося, що він хоче вбити вас. Він як звір. Я знала, що він закохався в мене і ревнує. Йому здалося, що він, уступивши перед вами, зникчємнів у моїх очах. Тож не дивуйтеся, що я пішла за ним, слідкуючи, що він робитиме...

— І?... — Юрівський глянув на Валю і по її очах вичитав, що вона знає все.

— Так. Я вчула крик, побігла в цю сторону і не добігла. Це крикнули не ви, а Іван... Там були ще якісь люди. Я втекла додому...

— Я не винен у нічому, — заговорив по хвилині

глухо Юрівський. — Я не винен.

— Я вірю вам, Павле, — підтвердила Валя широко.

Тепер вона була близько, зовсім близько нього. У її голосі було стільки щирости й тепла, що Юрівський здригнувся, наче вперше побачив перед собою не свою щоденну співробітницю, чужинку, а людину, близьку, милу й помічну.

— Дякую вам, Валя, — шепнув він тепло.

— Ви повинні бути завжди такі супроти мене, — сказала Валя. — Бо якщо бачитимете в мені свого ворога, хто ж тоді буде вашим приятелем?..

У дверях, як тінь, з'явилася Люба, надійшовши звідкись тихо, крадучись. Побачивши чоловіка й Валю близько себе на розмові, вона мимоволі закрила обличчя руками. Не сила з'явитися між ними. Тихо, нечутно, відступила вона назад за двері і завмерла там, прислухуючись.

— Так. Я саме в тим вашим щирим приятелем, — говорила Валя. — У нас, Павле, за багато спільних таємниць, щоб ми були ворогами. Ми мусимо бути приятелями на життя і смерть. Хіба це буде вам важко? Хіба по цьому всьому не відчуваєте до мене приязні?

— Так. Я зворушений вашою прихильністю до мене. Але, Валя Симоновна, що тут діється! Що тут діється! І чому я вплутаний у цю справу? І чому мені не дано змоги працювати спокійно. Більше нічого я не хочу!

— Оце я хочу вам дати. Щоб ви, Павле, могли спокійно працювати. Щоб ваш великий педагогічний талант і любов до діла не пропали. Ваша остання пока-

зова лекція пройшла блискуче. Сам завідувач районного відділу запитував мене потім про вас, висловлював найкращі похвали. А в них це важко, на похвали вони скупі. Але таких людей, як ви, влада вивичує. Вам дадуть можливість розгорнути крила. Я бачу вас уже в районі, все вище... Я допоможу вам вийти на вершини.

— Я не розумію вас, Валя Симоновна, — промовив Юривський.

— Не розумієте, — ахнула Валя розчаровано. — Що ж тут розуміти?

— Я можу зрозуміти вашу прихильність до мене. Але... але тут перейдені межі звичайної приязні.

— А коли б моя приязнь не переступила тих звичайних меж, що тоді було б із вами? Знаєте?

— Знаю.

— І що ж? Осоружна я вам?

— Ні.

— Погана співробітниця?

— Валя Симоновна, чи треба аж всієї тої історії, щоб випробувати наші взаємини? Хіба ж не працювали ми в згоді?

— Працювали. І я хотіла б, щоб жили довго, жили близько. І — вона нахилилася інтимно — не розлучилися ніколи.

— Я не розумію вас знову — сказав Юривський, відгортаючи волосся з розгяченого чола.

— Не розумієте? Так ось уявіть собі. Ця квартира. І в ній тільки ми двоє. Не заперечуйте. Я знаю. Ви зобов'язані пригадати мені, що маєте жінку. Але яке

ото подружнє щастя? Не кожному воно всміхається. Я ось живу з вами, бачу все. Любов Павлівна не любить вас. Ви чужі їй.

— Валя Симоновна! — запротестував Юрівський.

— Вона зовсім не розуміє вас, — вперто та настирливо продовжала Валя. — Вона надто самолюбна, щоб оцінити вас. Вона вимагає від вас усього і не здібна дати вам ні дрібки щастя. Вона мучить вас день-у-день своїми химерами.

— Валя Симоновна, ви забуваєтеся!

— Так, Павле! Я майже забулася. Я була так близько щастя, що ось-ось здалося піймаю оту золоту пташину за крильце. І я впіймаю її. Я бачу вже шляхи. Ми розбалакалися, а тут пора на збори. І вам пора.

— Які збори?

— Збори, Павле Івановичу. Хіба не знаєте, як навантажують нас додатковими обов'язками. Кінчайте свою роботу й підемо.

Вона взяла зі стола каструлю і понесла в свою кімнату. Юрівський стояв, розтираючи чоло. Потім присів, пробуючи працювати.

Люба ввійшла тепер мовчки.

— Ти?.. Ти була вдома? — запитав Юрівський, бліднувши.

— Я ходила в село, — відповіла вона, роздягаючись.

Юрівський кинув роботу, присів біля Люби, що попурила голову в книжку.

— Люба, — заговорив він. — Відложи книжку. Я мушу поговорити з тобою.

— Прошу, — potwierдила Люба сухо, не випускаючи книжки з рук.

— Я мушу сказати тобі щось неймовірно важне, — стишив Юрівський голос і замовк.

З другої кімнати надійшла Валя з тарілкою в руці, пройшла в кухню, наспівуючи, вернулася по хвилині й зупинилася перед Юрівським.

— Як же, Павле Івановичу? Готові? Підем? — запитала, зовсім ігноруючи Любу.

— Куди?

— На збори. Я казала вам.

— Про ніякі збори я сьогодні не чув, — відповів Юрівський.

— Є збори. І на них ви необхідні. Закладають колгоспне зерносховище.

— Добре. А в мене тут багато роботи. Самі ви казали.

— Але вас потрібно там.

— Ідете ви. Будь ласка, заступіть мене!

— Думаєте, що ви і я — все одно? Дуже приємно знати. Але вони все таки прийдуть по вас. Краще б пішли самі зі мною.

Вона пішла в свою кімнату, вернулася по хвилині одягнена в пальто і вийшла.

— Можеш іти також. Не зважай на мене, — промовила Люба по хвилині мовчанки.

— Люба! Що ти говориш?

— Ще доженеш, — докинула Люба.

— Це неймовірно. Ти думаєш про мене як про останнього простака. Ти звертаєшся до мене як до чужої собі людини. Що сталося з тобою? Де твоя ніжність і довір'я? Хіба ти не бачиш, як я мучуся, що чужі люди топчуть ваше щастя, як звідусіль падають на нас удари?

— А я остерігала тебе, як воно було. Але надарма. Ти не послухав мене. Ти був глухий на мої благання. Тебе тут щось тримало. Тепер маєш його.

— Що маю? — ахнув Юрівський.

— Маєш те, чого бажав! Кожного дня і кожної хвилини маєш біля себе.

— Ти хочеш сказати, що я маю щось спільного з Валею Симоновною? Що це моя комбінація, що вона пересилилася до нас?

Люба мовчала вперто, відвернувшись від чоловіка.

— Люба! — промовив Юрівський зломано. — Ти можеш подумати про мене таку погань? Скажи, що ні! Запереч!

— А ти заперечив?

— Що заперечу?

— Заперечив, що між вами нічого не діється?

— Що діється між нами?

— Не скажеш! Я не знаю. Не зрадиш таємниці!

— Якої таємниці?

— Таємниці, яка зв'язує вас обидвоє...

— Люба! Ти чула нашу розмову? Ти знаєш що?

— Ні, не знаю. І не допитуюся! Я не хочу знати нічого.

— Люба! Ти своєю поведінкою так відштовхуєш мене, що я вражений до глибини. Я обурений тією твоєю поведінкою.

— Очевидно.

— Ти виводиш мене з рівноваги своїм вбивчим, холодним тоном. Усе має свої межі. У мене такі страшні, поплутані справи. Я не знаю, що почати, а ти мучиш мене безглуздими підозрами.

— Безглуздими, — повторила іронічно Люба.

— Ні, — дійсно нема глузду в тій нашій розмові. Я пробую промовити до твого розуму, але в тебе зовсім інша логіка.

— Скажи, жіноча!

— У всякому разі це безглуздя! Це те саме, коли б я став дорікати тобі за Єгорова.

— Можеш, якщо чуєшся в праві.

— О, я міг би! І з більшим правом, як ти! Я запевнюю тебе, що коли б ти була на моєму місці, ти вже хто-зна що зробила б. Ось ти навіть не сказала мені нічого про те, що діялося між тобою і Єгоровом під час переслухання в сільраді.

— А от знаєш! Маєш інформаторів!

— Я не маю ніяких інформаторів. Але ти повинна була сказати про те.

— А хто тобі сказав?

— Це неважне. Але ти повинна була сказати мені.

— Добре, я сказала б тобі. Наприклад, я сказала б тобі, що він напастував мене. Хотів взяти мене силою. І що зробив би ти?

Юрівський замовк збентежено.

— Він посмів? Справді, яка безсоромність! Він тепер у нас як у себе вдома. Приїжджає до Валі Симонівни, а пересиджує з тобою. Вчиш у школі, і думаєш, а що ж там вдома діється? Приходиш, у хаті справді гості. Ну, можна сказати, господарі. А я як гість.

— І що ж ти на те все? — запитала Люба з гіркою іронією.

— Я не розумію твого запитання. І твої іронії!

— Не розумієш. І що ж ти робиш? погоджуєшся з своєю ролею? Поринув у працю. Ніколи й подумати, в якій ситуації жінка. Ясно... Чого ж думати? Ніколи думати. Там хороша молода співробітниця вкупі з талановитим педагогом кують пляни. Дні проходять їм, як у сні. Не може дочекатися наступного побачення... Дочекалася. Тепер вони вже вдвох, нерозлучні... Тільки, коли б не було перешкоди.

— Я ніколи не уявляв собі, що ми колись будемо вести розмову, як оце, — промовив Юрівський підвівшись. — Ти прямо глузуєш. Іронізуєш. Мої слова замирають у горлі. Я трачу панування над собою. Люба! Та невже ми не маємо спільної мови? Що сталося, що така ворожість між нами?

Хтось постукав у двері і Юрівський урвав мову. Дрібна постать голови сільради Кожушкі виринула в дверях.

Кожушок шанобливо зняв капелюха, але на його хитрому обличчі блукала посмішка крива й призирилива.

— То я прийшов по вас, — прорік він від дверей.

— Що ви хочете? — запитав Юрівський нетерпляче.

— Ви маєте бути на зборах. Всі вже ждуть на вас.

— Я не знаю про ніякі збори, — відповів рішуче.

— То я вам кажу.

— Я не маю часу.

— А що робите? — запитав Кожушок, безсоромно сміючися Юрівському в очі.

— Це неймовірно! Я ніби хто? Ваш слуга?

— О, пане директоре!.. — обізвався Кожушок.

— Ви мене, Михайле, не виводьте з рівноваги, — промовив Юрівський, відчуваючи, як страшно не панувати над собою, як ніби поборює в собі спокусу, щоб не відвернути руки і вимірити пощочину в це хитрувате лице.

Кожушок відступив крок до дверей, здивований погрозливым тоном.

— Я! Що я? Я такий самий слуга, що бігає поночі від хати до хати. А кому служимо, то самі знаєте. Але ви мусите піти, ради нема. Бо я мусів би написати в район, що збори не відбулися, бо не було вчителя. А там треба таке підрахувати, то що ми, хлопці, на тім розуміємося.

— Валя Симоновна там!

— Її ще нема. А нам вас треба.

Юрівський довго глядів на Кожушка, потім поволі почав одягатися.

— Мушу йти, — промовив він до Люби. — Але я швидко вернуся.

Як тільки замкнулися двері за Юрївським і Ко-
жушком, досі наче мертва і безсила Люба схопилася
з отомани сполохано. Хвилину стояла без руху, потім
стала одягатися. І ще не одягнувшись, скинула з себе
пальто. Хтось десь ішов, розмовляючи голосно, повер-
нувся до них. Невже ж чоловік вертається чогось. Вона
ждала напружено.

Ввійшла Валя.

— Що це ви, Любов Павлівна такі очі зробили? —
запитала вона весело. — Не ждали мене? Та й чого так
поглядаєте на двері? Думаєте, що ще хто зі мною ішов?
Ні, нікого. Я саміська. Нічого мені на зборах робить.
Жінки їм непотрібно, кажуть. І ви самі. Павло Івано-
вич пішов?.. Але я, мабуть, надаремно й питаю, бо ви
зі мною взагалі не говорите.

— Облиште мене, — промовила Люба, відвернув-
шись, поки Валя пройде в свою кімнату.

Але та скинула пальто на стільчик і байдуже вмос-
тилась на другому.

— А мені так хочеться поговорити, — промовила
вона. — Скучне життя, Любов Павлівна. Безбарвне. Не
правда? Монотонне. Ніяких розваг не маємо, ніяких ці-
кавих подій. Навіть сплетень ніяких не почувш. Думала
я, от цікаво, як сімейні люди живуть. У них мабуть
веселіше. Дві рідні душі, два серця. Поговорять, по-
воркують... Довелося мені випадково зблизька побачити
отой рай. Побачила — і страшно стало. Краще вже са-

мій косу розплітати, як так раювати. Тут уже не тільки скучно, а прямо сумно, безнадійно сумно. Це, мабуть, від того, що любови немає.

Вона пождала хвилину і потім стала продовжати тим самим тоном, ніби сама до себе.

— А тут і розійтися ніяк. Закони такі старовинні. Люба чи не любя, а до смерті з нею живи. І милий чи не милий, а ти йому догоджай. Ще чого доброго, наче ота індійська вдова за ним і на костер, на тілопалення йди, щоб і по смерті не розлучатися. Хіба вам, Любов Павлівна, такі звичаї подобаються? Ну, скажіть!

— Ось, наприклад, не любите ви свого чоловіка, навіть ж тоді і йому і собі життя занепащуєте? Трапляється інший, знатний, вродливий, упадає коло вас — чого ж неволити серце старими пересудами?

— Або от, — продовжала вона, ще не сколихнувши мовчанки своєї співрозмовниці, — не кохає вас чоловік. Може і любив колись, але чи довго можна встоятися в одних почуттях? Може і до смерті любив би, та виявилось, що не варті ви його. Йому б угору, йому б допомогти. А ви тримаєте його самолюбно тільки для себе і зовсім не помічаєте, чим живе ця велика людина, яка в неї прекрасна душа. І замість окрилити її до життєвого змагу, ви замучуєте цю людину дрібницями.

— Ви — безсоромні! — промовила вперше Люба.

— Ха! Я безсоромна? — зачудувалася симульовано Валя.

— Так! Ви — нахаба!

— Я рада, що ви озвалися, Любов Павлівна. Я оце

не так уже коротко на квартирі з вами, доводиться щодня зустрічатися, щодня на кухні горшки пересувати, а рідко чую ваше слово.

Пролунав гуркіт мотору, заясніло світло автомашини й згасло.

— Може гості до вас, — зауважила Валя. — Здається, автомашини була. Але це, мабуть, у проїзді. Нема ось нікого... Так скажіть же, Любов Павлівна, чому я нахаба?

— Ви, — безсоромна вуличниця, — підтвердила Люба, втрачаючи щораз більше панування над собою.

— Справді. Ви вишукуєте щораз нові епітети. У вас не погана фантазія. Ну, який черговий комплімент для мене? — питала Валя. — А ненависть у ваших термових оченятах аж палахкотить, аж палить.

— А в ваших — голубиних — один цинізм. Чого прийшли ви в мою хату?

— Я у вашу хату?

— Чого прокравися в моє життя і руйнує його?

— Ах, ви так патетично, Любов Павлівна! Я зворушена. Але, на жаль, не розумію, про що мова мовиться. Я прокравася в ваше життя? Живіть собі на здоров'ячко!

— Безсоромна! Це тільки у вас така мораль.

— У кого і яка?

— У вас! У людей, що прийшли сюди поневоли-ти нас.

— Інтересно. Бачу, у вас охота забігати і в політи-

ку. Але обмежимося до одного. Яка ж це мораль у нас?

— Мораль джунглів!

— Прекрасно. Продовжуйте, Любов Павлівна.

— Ваша мораль — безмежний цинізм. У мене серце розривається з болю. Я мала щасливе життя. Ви прийшли і зруйнували його. І тепер ще знущаєтеся надо мною. Ви думаєте, я б терпіла? Але ви можете робити, що захочете, бо за вами ваша влада, яка помагає насильству.

— Цікаво.

— Ви як розбійники. Ви всі однакові!

— Ви здорово розговорилися, Любов Павлівна. Мабуть, за всі минулі часи хочете наговоритись. І що ж це я загарбала у вас розбоек? Що? Може його? Павла Івановича?

— Ви опутали його.

— Ха-ха. Опутала! Це знаменито! Бачите! Я перемогла. І чим? Насильством? Хіба ж це насильство полонити серцем людину?

— Хитрощами ви опутали його.

— Може й хитрощами. Вдармося в груди, Любов Павлівна. Та чим же були б ми, жінки, без хитрощів? Без тієї особливої жіночої лукавості, що її ніхто не вважає за злочин. А Павло Іванович, ну, хто ж він мені? Хороша людина, більше нічого. Бачу, що сумуєте, жаль стало, пожаліла. Велике в нього горе. І нікому розрадити. Питаю раз: що з вами? А він мовчить. А там не витримав. — Е, каже, Валя, таке життя, таке життя, що вже далі нікуди... Не хвилюйтеся, Любов Павлівна,

але, як він так сказав, так я аж здригнулася. Не має ця людина щастя в житті. І забажалося підійти, погладити, приголубити...

— Замовчїть! — скрикнула Люба.

— Ха-ха-ха! — зареготалася Валя, похитуючись на стільчику. — Ви, Любов Павлівна, подібні тепер до роз'ющеної кішки. Мені здається, що мушу берегтисл, бо видряпаєте мені очі.

— Ви... московка! Советка!

— Це зневага?

— Так. Ви безсоромні розбійники. Бандити.

Люба метнулася рвучко до шафи, накиннула пальто, поспішно в'язала хустку. Бігти, бігти звідси в темнї ночі, щоб не чути цього реготу, цього глуму.

Вона вибігла в коридор і з жахом подалася взад. Там хтось стояв. Вона зразу пізнала високу, струнку постать у мундирі.

Єгоров входив за нею мовчки, як з'ява, старанно зачинив двері.

— Алексей! — вигукнула ніби зачудовано Валя. — Як ти тут узявся? Як хорошо, що ти приїхав! Я прямо потребую твоєї допомоги.

— Невже?

— Любов Павлівна збиралася видряпати мені очі.

— Невже? Чому це? — ніби щиро дивувався Єгоров.

— І зневажала нас усіх, нашу владу. Називає нас бандитами. А мене, чим завгодно, вулицницею, повією. А найперше московкою, советкою.

— Це правда? — питав Єгоров Любу.

— Свідчу, що правда! — гукала Валя.

— Тоді, Любов Павлівна, я мушу ствердити, що ви поповнили злочин. Зневага влади — великий злочин. Мені не лишається нічого більше, як вас арештувати.

— Чого ви хочете від мене? — розпачливо зойкнула Люба.

— Нічого особливого, Любов Павлівна. Ви тільки поїдете зо мною в район. Ви... арештовані.

— Це підла провокація! — прошепотіла Люба.

— Чувш, вона каже, що це провокація, — знову вигукнула Валя.

— Це... це знуцання над безборонною жінкою. Ви — у змові між собою. Це змова! Чого ви хочете від мене. Ідїть, ідїть собі!

Єгоров стояв перед Любою спокійний, ніби приятний. Він поклав руку на її рам'я.

— Любов Павлівна! Краще не витрачайте слів, бо кожним з них погіршуєте своє становище. Ви їдете в район. Я приневолений арештувати вас. Думав погостювати у вас сьогодні ввечорі, і що ж, складається інакше. Але не бійтеся. Ви моя арештована. Я дам вам хорошу опіку. І не опирайтеся, Любов Павлівна, смішний ваш опір. Пішли!

Він говорив і вів її безвольну, наче непритомну до дверей. У дверях оглянувся, підморгнув значуще на Валю.

Крізь двері, що їх забули зачинити, війнув вітер у пусті кімнати. Від дужого подуву світло лампи забли-

мало тривожно в понурих розблисках.

Валя зачинила двері й розглянулася вільно по кімнаті, взяла в руки покинуте вишивання Люби, розгорнула книжку, і кинула. Перегорнула нетерпляче зшитки на столі, присіла на місці, де звичайно сидів Юрівський, омочила перо, стала поправляти задачі. Але це тільки мить, бо ось, замислившись довше, схопилася нараз і подалася в свою кімнату. Її розмірний спів долітав звідси одним лише рефреном. Потім вона затихла, почувши ходу.

У помешкання ввійшов поспішно Юрівський. Він зупинився з недовір'ям посеред пустої кімнати, потім гукнув: — Люба!

Нікого. Він заглянув у сумежню кімнату, в кухню, на ганок. Його поклики падали глухо в темінь вечора без відповіді.

— Люба! Люба!

Потім він вернувся в кімнату, закружляв по ній розгублено. Тоді в дверях виринула Валя. Нова, темно-вишнева сукня красувалася на ній. І уста Валі яріли щойно нафарбованим карміном. І підмальовані брови підкреслювали лукавий погляд її розсіяних очей.

— Що сталося, Павле Івановичу? — запитала вона. — Чую, кличете когось, чи що?

— Кличу свою дружину.

— І відповіді нема.

— Де вона? — запитав Юрівський.

— Вона пішла, — мовила Валя.

— Куди пішла? Я кинув збори. Навіщо там мене?

Там мене зовсім не треба було... А тут селом їхала автомашина... Кажіть, був хто у нас?

— Був.

— Єгоров?

— Єгоров.

— А де Люба?

— Пішла... з ним.

— Що ви кажете?

— Кажу, що вам важко сприймати дійсність, але вам доведеться це зробити.

— Яка дійсність? Чого у вас такий вираз на обличчі? Говоріть!

— Любов Павлівна кинула вас. Вона пішла з Єгоровом, — сказала Валя спочутливо хитаючи головою.

— Це неможливо!

— Я співчуваю вам, Павле Івановичу.

— Ні, — зойкнув Юривський. — Це неймовірно!

— Ви як дитина, добрий Павле Івановичу! Та чому ж неможливе? Не чували про таке? Не трапляється?

— Але не в мене!

— Думаєте, що ви виняток? Думаєте, що Любов Павлівна любила вас?

— Валя Симоновна!

— Пождіть, дайте докінчить. Може колись і любила. Але останньо? Чи не завважили ви, що вона стала не та? Зовсім холодна до вас. Як щораз частіше гостював тут Єгоров?

— Ах, не говоріть. Це все якась несамовита брехня, це неймовірно.

— А я все таки не розумію, чого вам так розпачати? Хіба на тому, Павле Івановичу, кінчається ваше життя? А може воно щойно починається?

— Що це ви говорите?

— А хіба вам важко зрозуміти мої слова? За чим розпачаєте? За втраченим щастям? Тоді подумайте, чи було це дійсне щастя, чи щоденна мука життя з людиною, яка зовсім не розуміла вас?

— Ви не смієте говорити про це.

— Не смію? А мені здається, що маю право сказати дещо. Для кого ж тоді берегла я свого доброго Павла Івановича, затаюючи перед владою тайну одного вечора?

Юрівський замовк, онімів. Він раптом зрозумів усе.

— Скажіть, де моя дружина? — запитав він підходячи повільно до Валі.

Вона відступила злякано. М'який, мирний, Павло Іванович, який страшний він тепер! Що зробить він у наступній хвилині? Які несамовито блудні його очі!

Вона пробувала посміхатися, але її голос тремтів.

— Я ж казала вам. Я казала ж вам, де вона. Забудьте про неї, Павле! Чи ваше життя вже вривається? Чи пустка така, що нічим її заповнити? Павле! Я прошу вас. Я певна, я маю силу зробити так, що ці кімнати, в яких довго панував сум, наповняться знову радістю, щастям.

Вона вмовкла. Далі відступати не було куди. Позаду стіна, вікно в глуху, мовчазну ніч. А Юрівський

стояв перед нею зовсім близько і не то допитувався, не то впевнювався.

— Так це ви все наплутали!

— Воно само... плуталося, Павле Івановичу, — говорила, бліднучи, Валя.

— Ви гралися з вогнем, — мовив Юрівський. — Скажіть, де ви були сьогодні ввечорі?

— Що вам, Павле Івановичу?

— Питаю, де ви були? Ви кликали мене на збори? А вас там зовсім не було. Де ви були? Чого ви виманили мене з хати?

— Не розумію вас, — пробувала заперечити Валя.

— Кажіть! — крик зірвався з грудей Юрівського, як довго стримуваний біль.

Валя простягнула руки, щоб закрити себе від удару. Але удару не було, тільки руки Юрівського тремтіли судорожно над нею.

— Павле, схаменіться! Що ви хочете робити? — благала Валя злякано.

— Мені однаково. Це ви змовилися з Єгоровом. Прокляті!

Він схопив її за рамена, стряс з усієї сили.

— Ви збожеволіли! — зойкнула Валя.

— Так! Я збожеволів! Я готов поповнити злочин. Я уб'ю вас! Уб'ю гадюку, що вкралася в моє довір'я, в мою хату!

— Я рятувала вас, я не зрадила!

— Це шантаж. Кажіть де Люба, а то уб'ю!

— Отямтеся!

— Кажіть! — Його пальці конвульсійно здавили їй за горло. — Ви змовилися з Єгоровом?

— Так, — прошепотіла Валя, задихаючись.

— Проклята!

Юрівський потряс нею безтямно, здавив міцніше. І з жахом випустив з рук. Валя схитнулася і впала як підкошена на долівку. Він стояв над нею, розтираючи чоло.

Навіть не чув, як хтось увійшов, станув позад нього. Прокинувся аж від доторку чиеїсь руки, оглянувся. Позаду стояв Єгоров.

— Ось як воно, — мовив він. — Душегуб з вас, Павле Івановичу. Убив? — він приглянувся уважливіше. — Ну, не вбив, тільки приголомшив. Ех, дурак! А вона не такого сподівалася. Громадянине Юрівський, ви арештовані!

5.

— І оце, поки передати вас в обласну тюрму, пробую востаннє поговорити з вами по-дружньому, — мовив Єгоров, змінивши нараз тон довгих допитів.

Юрівський сидів перед ним у нерухомій, штивній позі. На його обличчі не було вже нічого більше, крім темноти й байдужности, людини, що їй уже все одно.

Єгоров розлягся вільно в кріслі і продовжував:

— Мені хотілось би, щоб ви своєю впертою мовчанкою і нерозумним заперечуванням всього не погіршили свого становища. Та й надокучили оті переслухання. Я спо-

дівався, що й ви прекрасно розумієте мене, і я не менше знаю, хто ви. Змагаємося вже кілька днів за дрібничку, щоб ви поклали свій підпис на паперах. І ось я відсуваю їх, відкладаю перо. Нехай там інші з вами говорять, це їхнє діло. Та й чи таке воно важне? Тепер можете бути спокійні. Я даю своє слово. Думаєте, що слово енкаведиста не має вати? Має. Я запевнюю вас, що не вимагаю від вас уже нічого.

Він підвівся, став проходжуватися, наче це була не канцелярія біля тюрми, а житлова кімната.

— Для мене ви, Павле Івановичу, не в'язень, — говорив Єгоров. — Для мене ви щось більше, вірніше, щось інше. Мені з вами важко вдержати офіційний тон. Бо ж для мене ви все ще Павло Іванович, з яким багато чого спільного, в якого хаті гостював. Сказати б прямо, я заінтересований персонально у вашій справі. І тому ви не можете сумніватися в щирості моїх слів. Закурите?

— Ні, дякую, — заперечив байдуже Юрівський.

— Ні? Може вина? Воно підкріпить вас. Я бачу, що ваші уста засмагли з гарячки, що вас томить спрага. Боїтеся, що сп'янієте від одного ковтка і скажете, чого не треба? Що тоді ваша подивугідна воля ослабне? Тоді, будь ласка, ось чиста, джерельна вода з надрів вапняних любих гір. Заплющіть очі і пийте. І хай здається вам, що ви по трудах навчання вибралися в гори і прилягли біля джерела в тіні лісу. Та пийте ж! Думаєте, я не знаю, що таке спрага, як мучить вона, а ще коли дають їсти тільки солону рибу? Пригадую, раз трапи-

дося пам таке. Ну, це далеко звідсіля, Павле Івановичу... Степ сухий, збилася наша вадка з дороги. Така спрага томилася, що за чашечку води все, що завгодно, віддав би був тоді. І, як добилася нарешті до першої оселі, як припав я до відра... Даче коняка! Та пойдіть ж!

Юрївський завагався на мить, а потім не витримав. Він пив спрагло, жадібно, одним духом холодний, прозорий плин, що його не мав уже в роті кілька днів.

Єгоров слідкував за ним веселий і привітний.

— Отож бачите, — продовжав він, — інколи міряємо вартість життя чашечкою холодної води. Спрага! Хитро видумана ота штука — спрага. Ви мабуть не добрі на мене, що я потомив вас нею кілька днів. Пробачте, не мій винахід. А знаменитий винахід. І знаєте чий? Попів старорежимних! Ото хитрий народ був. Пригадую, хлопцем мене баба в церкву привела. А під проповідь веде. Про некло. Як там грішники караються в справі за гріхи свої. Гаряч, жар, дим, сірка. Висолоплені язики грішників. Благають краплини води! Одної краплини. А чорт регочеться і гарячу плиту лизати підсуває... Бррр! Вбилосся в пам'ять попівське вчення. Пробував і я вже його не раз на... грішниках. Результати знамениті. Закурите може тепер?

— Ні.

— Вішуче відмовляється? Ну, гаразд. А коли ми вже говоримо про спрагу, чи не подумалося вам, Павле Івановичу, що оті попи дійсно в корінь речі заглянули. Спрага — основна пристрасть людини. Вона томить нас ненастанно. Вієна буває спрага. Одну гасимо горілкою.

Оце то я частенько роблю, признаюся... Іншу спрагу гасимо грошем... П'ємо, збагачуємося, а спрага не вгасає. Вона ще більшає: всі ми спрагнені, Павле Івановичу. А найпекучіша спрага, ну, скажіть яка? Не вгадаєте. Найпекучіша спрага жіночих уст!

Юрівський ворухнувся на своєму стільці, наче від удару, і зразу затих у мертвій позі. Єгоров засміявся тріумфально, що нарешті сколихнув байдужністю своєї жертви, що поцілив.

— Вас, може, дивує несподіваний зворот моєї розмови? — продовжав він. — Ви ніколи не знали цієї спраги? Не томила вас? Не погуляли багато за молоду? Не ввижалося личко гарне, очі темні, глибокі? Хотел заглянути у них, а вони відвертаються від тебе. І манять... Вії... Наче чую їх доторк. А уста свіжі, ніжно звогчені. Не сила опанувати себе. Стаєш мов несамовитий, вже не думаєш, що може не годиться так. Що подумают люди? Що ти таки представник влади, що в тебе обов'язки!.. Щоб тільки вгасити спрагу. Яка спрага! Яка спрага!..

— Я жалію, що прийняв чашечку води з ваших рук, щоб вгасити полум'я, яке спалювало мов нутро, — промовив хрипким, тихим голосом Юрівський. — Нехай палило б! Може згасла б всяка думка, може згасла б моя свідомість і я не чув би ваших слів, що палять стократ болючіше.

— Невже? — зупинився Єгоров у своєму ходінні. — Невже і вас, Павле Івановичу, мучить ота спрага?

— Де вона? — запитав глухо Юрівський.

— Хто »вона«?

— Де моя дружина? Ви викрали її з мого дому.
Це насильство.

— А якщо вона пішла з власної волі? — запитав
Єгоров, повільно цідячи слова.

— Це брехня!

— Брехня?

— Все довкола брехня й насильство!

— Що ви хочете цим сказати, Павле Івановичу?

— Хочу сказати, що тут тріумфує безправ'я.

— Де тут?

— У цій інституції, що має стояти на сторожі безпеки й охорони громадян.

— Значить, вважаєте нашу владу за владу безправ'я й насильства?

— Вважаю ваш учинок за акт безправ'я й насильства.

Єгоров розсміявся голосно.

— Ах, Павле Івановичу! Навіщо так патетично деклямувати про насильство? А от ви, ви можете з рукою на серці сказати, що ви чисті. Зникнення міліціонера Курбака — не акт насильства? Ви вже забули про цю історію. Вигідно забути. Але ми не забули. Ми розшукуємо, допитуємо. І всі сліди ведуть до вашої квартири. Там востаннє був Курбак. Там..., ну що ж там було тоді в той вечір. Не міг я уявити собі вас у ролі душегубця... Але я був свідком другого вашого вчинку, по якому вже можу думати про вас усе, можу навіть уяви-

ти собі вас у ролі обвиняча. Адаже ви хотіли задушити безборонну жінку. Валя Симоновна таки була здорово погурбована. Ледве привели до притомности. Коли б я тоді не вернувся в пору, були б ви її вбили.

— Але ви в е р н у л и с я! — промовив іронічно Юривський.

— Тобто надійшов, — поправився Єгоров.

— Ні, ви таки вернулися. Отже були вже перед тим у моєї хаті. Чого ви були? Що ви вдіяли з моєю дружиною?

— Га-га-га, — Єгоров сміявся розбавлено. — Кумедно! З вас був би хороший слідчий. Я проговорився. Ще хвиляна, Павле Івановичу, і ми готіві помінятися ролями. Ви посадите мене на своєму стільці, а самі сядете за столом.

— Чи не так повинно б бути в ім'я справедливости?

— Бачите! Я вгадав, — реготався все дужче Єгоров, розбавлений своєю вигадкою й серйозним тоном мови Юривського. — Побоююся, що з вас був би суворіший слідчий, як я. І ложки води не дали б, саму солону рибу... А втім, Павле Івановичу, коли я сьогодні прийшов тут, я не думав, що наша розмова буде така безнадійна. Я хотів подати вам надію. Не самі вороги довкола вас. Є й приятелі. Мене до них ви не залічите, хоч і могли б, бо я признаю, що ви незвичайний симпатяга і хороший педагог... Але є ще інші люди, які побиваються за вами. Ви до них не по хорошому, а вони забувають усе. Раді б побачити вас... Не лінуються їхати кільканадцять верстов, прохати мене за вас... Догадуєтеся?.. Ва-

ля Симоновна жде в другій кімнаті. Приїхала ще зранку. Я повлічу її. Можете поговорити собі по ширості. Я не маю нічого проти вашого спільного щастя... Валя Симоновна настоює, що це було між вами звичайне непорозуміння, і я не маю права встрявати в... родинні справи. Її підвода стоїть он під будинком. Сядете з Валею Симоновною й поїдете між своїх дітей, у свою школу... Ви думаете, я жартую? Ні-ні. Ось — він відчинив двері, гукнув: — Валя заходь!

Юрівський оглянувся мимоволі з недовір'ям. Але в дверях виринула справді Валя Симоновна, в жакетці і синьому береті. Вона йшла прямо до нього, усміхнена, ніби нічого не сталося. Потім зупинилася збентежено, бо Юрівський відвернувся від неї й понурив голову.

— Добридень, Алексій Дмитрович! — голос Валі звучав дзвінко, ніби весело. — А оце чи не мій добрий Павло Іванович? Що ж це він робить тут? Ти арештував його чи що?

— Само собою, — повторив Єгоров, ні зморгнувши.

— За віщо?

— Та ж він хотів убити тебе.

— Що це ти, Алексій? І зовсім ні! Вигадуєш!

— Якже ж ні? Я зайшов випадково до вас у школу, ще в снігах чую крики. Заходжу, дивлюсь, лежиш без пам'яті, а Павло Іванович над тобою. Наче божевільний, підніс руки, мабуть, щоб усмертити тебе до решти.

— А що ти скажеш, — засміялася Валя, — що ти скажеш, коли я посвідчу, що Павло Іванович тут ні причому? Що це я сама впала? Так-так. А Павло Іванович

стояв надо мною, не знаючи з несподіванки, що робити.

— Ти сама впала? — дивувався Єгоров. — Від чого ж?

— Мені ніколи таке трапляється. У випадках надмірної афектації.

— Справді оригінально! — заскалив око Єгоров. — І майже імовірно.

— І ти не матимеш проти Павла Івановича ніякого закиду. Я домагаюся його негайного звільнення. Це чорт-зна що за порядки... Забирають невинну людину... А там школа без учителя, діти без опіки. Безобразіє!

Вони обидвоє вмовкли нараз, не спускаючи очей з Юривського.

— Ви даремно граєте цю всю комедію, — промовив той по хвилині.

— Яку комедію, Павле Івановичу? — Валя підійшла ближче, намагаючись заглянути йому в очі, веселя й радісна.

Юривський глянув на неї. Її закоханий погляд видимо збентежив його і він поспішно відвернувся.

— Мені здається, що вам ніяк говорити тепер про комедію, — продовжала лагідно Валя. — Ви бачите, в якому ви положенні.

— Так, я добре бачу, в якому я положенні, — potwierдив Юривський.

— Я хочу допомогти вам всіми силами.

— Дякую. Але я привололений відмовитися від вашої допомоги.

— Я здивована. У ваших словах, у вашому погляді

відчуваю прямо ворожість до мене.

— Ви не помиляєтеся. Всю щиросердечність, що зродилася за час нашої спільної праці, ви знищили одним ганебним вчинком.

— Яким ганебним вчинком, Павле Івановичу?

— Ви прекрасно знаєте, про що мова, — вирівнявся Юрівський на стільці. — Але, якщо ви уявляли собі, що по всьому займете місце тієї, що її усунули ви підступом, ви помилилися. Ви знищили родину, розділили. Навіщо? Щоб вити власне кубло. Грубо й наївно плянували ви, Валя Симоновна! Єдине почуття в мені на вид вас — це болюча образа. Ви безсоромна інтригантка.

— Павле Івановичу!..

— Пождіть! — зупинив її Юрівський. — І ваш вчинок тим ганебніший, що ви використали моє довір'я. Я завжди вірив у шляхетність людини, і тим більше моє розчарування, що я помилився щодо вас.

— Ви не помилилися, Павле.

— Ні. Я помилився гірко. Ідіть собі. Лишіть мене.

Валя мовчала вражено якусь мить.

— У такому випадку, — промовила вона згодом, — я приневолена пригадати вам мої слова: ми не сміємо бути ворогами. Ви уявляєте собі, які наслідки мало б це для вас, коли б ми стали... ворогами?

— Уявляю собі. І не думайте, що змусите мене через всю цю історію бути вашим... приятелем.

Валя курила, затягаючись глибоко димом, нервово кусаючи губи. А Єгоров, що прислухався всьому уваж-

ливо, не зводив з неї очей. Це збільшувало її нервозність.

— Чого ж так дивишся на мене? — запитала вона.

— Нічого, — засміявся Єгоров. — Прислухаюся до вашої розмови. І думаю, що ви повинні продовжати її, бо стає цікавою. Я прямо заінтригований. Якись секрети між вами. Їх зрада мала б важкі наслідки для Павла Івановича. Якась історія. Яка це історія, Валя Симоновна? Ти повинна висловитися, щоб у мене не осталося жадного сумніву, а може й підозріння.

Валя не витримала погляду Єгорова. Гарячий рум'янець набігав злегка на її обличчя. Нараз відчула те, чого досі не зазнала ніколи в зустрічі з Єгоровом. Відчула дивний, непоборний страх. Заплуталася вона... Перед нею не веселий гуляка Єгоров, перед нею чужа людина... А вона справді заплуталася. Йому все вільно, йому все можна. А їй ні. Заплуталася вона. Кілька слів Єгорова шкільньому начальству, і її знімуть з роботи. А він уже догадується... І все оте через людину, який вона не тільки байдужа, але й ненависна... Закохалася з дуру і от...

— Нічого мені висловлюватися, — заговорила ніби вечело Валя. — Хай Павло Іванович говорить. Ти спитай його, хто був у них ввечері, коли я востаннє приходила до них з міліціонером.

— Нікого не було, — сказав Юривський.

— Дивно, — озвалася Валя. — Тоді я, Павле Івановичу, приневолена посвідчити, що хтось у вас був. Бо годі повірити, щоб ви самі впоралися з міліціонером.

— Продовжай, Валя! — озвався Єгоров, коли Юрівський не відповів.

— Я й говорю. Хтось у них мусів бути. І міліціонерів так здалося. Тому він вернувся під школу, поклянувши мене. А я пішла за ним здалека, бо хотілося знати, що вийде з усього. Нараз чую крик. Наче Іванів. Та тільки раз скрикнув. І якісь тіні, шалотання. Я з переляку втекла...

— Он як, — промовив Єгоров. — Ми дійшли майже до клубка. Ну, хто там був у вас тоді, Павле Івановичу? І що зробили ви з міліціонером? Мовчите. Не багато вже зможе ваша мовчанка. Валя Симоновна, ти наблизила нас до мети... Трішки пізно, але краще пізно, як ніколи... Я розумію тебе... Я доповню твій протокол. Ходи, поговоримо про все основніше.

**

Юрівський не підводив голови. Здалося йому, ніби Валя ще намірилася сказати йому на прощання кілька слів. Але вони вийшли обидвоє з Єгоровом без слова. Довго тягнулася самота, тривожне викидання. Потім нечутно ввійшов хтось. Юрівський глянув і пізнав Бобенка.

Бобенко згасив сліпуче світло, спрямоване на Юрівського, сховав пляшку.

— Сядьте вільно, — промовив він.

У його голосі було стільки співчуття й тепла, що Юрівський звільнився в мить з шквальної пози і глянув на Бобенка з викиданням.

— Якщо бажаєте закурити, будь ласка, папіроска перед вами, — продовжав Бобенко. — Тут вода, ви напевно спрагнені.

Юрівський налив склянку, випив жадібно, налив іще і зупинився під допитливим поглядом Бобенка.

— Мені доручили відвести вас у тюрму, — продовжав той. — Але я хочу ще поговорити з вами. Тим більше, що трапляється нагода. Їгоров відпровадив Валю Симоновну і оце виїхав чогось на свою приватну квартиру. Ніхто не перешкоджатиме нам. Я сподіваюся, що ви пригадуєте собі мене.

— Так, — potwierдив Юрівський.

— Я бував у вас. Знаю всю вашу історію. Правду кажучи, прямо інтересуюся вами, як ніким у цьому районі. Бо ви для мене — інтересний тип... Бо ви, Павле Івановичу, ще раз привели перед мої очі моє власне минуле. Не помилюся, коли скажу, що ви по тому всьому, що сталося, в повній безнадії. А з вас був такий великий оптиміст... Я пригадую собі нашу розмову... Мабуть єдину. Але що саме вразило мене тоді, у розмові з вами, не ваш оптимізм. Я бачу, що вгадав... Почуватися свободно... Всі ми такі, — він оглянувся обачно, — і ви, і я. І весь народ такий був. Але чи не думаєте, що цей наш оптимізм наївний, дитинний? На вас упало багато нещастя. Ви бачили оті нещастя біля себе і передше. Чи думали ви, що вони оминуть вас? Що лихо не застукає до ваших дверей? Що ви відгороджені від усього якимсь магічним колом? Чи не думаєте тепер, що

ви помилялися, що ваше горе — наслідок одної помилки?

— Помилки? Якої?

— Грунтовної помилки в вашому мисленні. Саме тієї, що про неї я говорив. Ваш оптимізм, ваш ідеалізм такий великий, що він дозволив вам створити собі свій власний світ. Ви замкнулися в ньому, ви уявляли собі, що в ньому можете існувати. Я розумію вас прекрасно, Павле Івановичу. Це наша специфічна здібність. Це прямо наша національна філософія. Може й спадщина нашого мандрівного мудреця: розв'язувати життєві проблеми... утечею. Утечею у свій власний світ... Хай там, мовляв, колотиться, в світі... Хай інші думають... Отого нашого мудреця світ ловив і не впіймав, але нас, Павле Івановичу, впіймав! За горло схопив і давить смертельно. Надійшла буря на наші хутори. Думалося, загремить, закрие сонце, і пройде, щезне у безвісті. А буря повисла й не уступає. Давно, давно не видно вже сонця. Застукало лихо у вашу хату.

— Хто б ви не були, і щоб не думали, я прошу, пожалійте. Я на краю розпачі, — прошепотів Юривський.

— Зрозуміло. Ваш оптимізм — миляна банька, що зникла під першим подувом хуртовини. Виявилось, що ви не виняток, що лихо існує в світі. Що воно має владу, як і добро. Але чи думаєте, що тільки ви помилилися?

Бобенко підвівся, походив по кімнаті, виглянув у коридор, вернувся. Тепер стояв він перед Юривським, поклавши йому руку на рамені у приятельському доторку і закінчував притишеним голосом:

— Помиилися гірко діти пшеничної землі. Зло в

світі існує. Воно всесильне. Але жити треба! І ось живемо... І ви бачите, Павле Івановичу, не тільки живемо, але й усміхаємося. Ми змушніли. Ми переродились. Думаєте, що усмішка на моєму обличчі штучна? Ні! Це усмішка людини, що перейшла етап аневіри, що була на дні розпачу і знайшла вихід, знайшла нову концепцію життя. Ми живемо, бо життя цупвіше від нас. Ми кожної хвилини ждемо удару, але вже не втікаємо від нього сліпо. Ми тільки займаємо оборонну поставу, щоб відбиватися. Я можу привітати вас, Павле Івановичу, з перемогою. Ви перемогли в собі страх за своє марне існування. Це була ваша перша перемога. Вона далася вам легко, бо замкнені в своєму світі, ви не вдавали собі справи, що чекає вас. Не впадьте під ударами. Треба бути приготованим на все. На втрату майна, на терпіння, на розлуку з найдорожчими.

— Я благаю вас, скажіть, де вона? — прошепотів Юрівський.

— Треба бути приготованим на роки розлуки. На життя в голоді й холоді тайги. На все, — мовив Бобенко, ніби не дочув прохання Юрівського.

— Ви знаєте, де моя дружина? — запитав знову Юрівський.

— Знаю. — Бобенко дивився в вікно, може на панораму карпатських верхів, а може на дорогу, що бігла попід станицею.

— Дайте мені змогу, ще хоч раз побачити її, — благав Юрівський.

— Довгі пляхи зустрічі, — говорив Бобенко, пе

відриваючи погляду від вікна. — Але вірте, що ще побачите її жолись.

— Поможіть! Поможіть мені! Хай ще раз гляну на неї, хай скажу, що я не винен ні в чому. Хай її думка про мене буде ясна й справедлива.

— А якщо зжахнетесь від цієї зустрічі?

— Нехай буде що хоче, щоб тільки побачити її!

— Ви зможете опанувати себе? — запитав Бобенко, глянувши бистро на Юрівського.

— Зможу.

— І не повторите нікому нашої розмови?

— Клянусь.

— Встаньте. Стійте тут. Не підходьте близько вікна. Бачите? Так, це вона. Ваша дружина. Єгоров їздив по неї. Привіз її з своєї приватної квартири.

— Боже! — зойкнув Юрівський і закрив обличчя руками.

— Годі, — шорстко урвав Бобенко. — Я попереджував вас. Ви мусите опанувати себе. Ви вичерпані, Павле Івановичу. І перед вами ще багато важких досвідів. Ходіть. Ви мусите вийти негайно в тюрму. Вони не сміють застати нас тут. Ну, ходіть уже...

Юрівський відходив, все ще оглядаючись, чи не побачить дружини, чи не надійде вона.

Але вона ввійшла, коли в канцелярії не було вже нікого. Наче хтось поштовхнув її в середину, і оце стояла без руху, аж поки почула позад себе голос Єгорова.

— Чого ж стоїш? Сідай, — попросив він. — Мені довелося виглянути на коротку мить, як вони там справ-

ляються. Діла всякі. Так от ти мабуть дивуєшся, що я привіз тебе сюди. Їхала і думала, куди це їдеш. А приїхала під тюрму. Дивуєшся?

— І зовсім ні. Тут моє місце. Я в'язень.

— Ти в'язень?

— Ви ж арештували мене!

— Яка ти серйозна! Ну, сядь. Так легше розмовляти. Ти кажеш, ти в'язень. В'язень! А мені згадалася наша перша зустріч тоді в канцелярії сільради... Валя Симоновна наплепа чорт-зна що. Мені це байдуже. Та не байдуже мені, що з того часу і до сьогодні, я... не вгасив своєї спраги... Ти знаєш, як мучить спрага. Я недавно говорив з... одним приятелем. Дивна річ — спрага. Спрага гроша, слави. А найпекучіша, знаєш яка? Не догадуєшся? А мій приятель зразу догадався. Найпекучіша спрага... твоїх уст. Люба! Я відмовився від насилля! Я вгамував себе. Ти не уявляєш собі, скільки це мені коштує вгамувати себе. Я не візьму тебе насиллям. Це тільки тоді я так втратив панування над тобою. Я хочу здобути тебе любов'ю. Я — твій в'язень. Я в твоїй силі. Не знаю, що діється зо мною. Я готов почати чорт-зна що, щоб прихилити собі твою ласку. Ще ніхто ніколи не полонив мене так... Люба!

Він нахилився, намагаючися заглянути їй в очі.

Його очі горіли справді жагою, палючою, страшною. Люба відсахнулася сполохано.

— Якщо моїх попередніх висловів про вашу владу замало, щоб опинитися в тюрмі, я ладна сказати дещо більше, — промовила вона. — Я ладна сказати, що годі

знайти таку другу країну в світі, в якій діялися б такі речі, як оце. Ви — зберігач права, вивели підступом з дому чужу жінку й мучите її безпомічну своїми залицяннями.

— Я зовсім не виводив тебе підступом, — заперечив Єгоров.

— Брехня! Ви були в змові з Валею Симоновною.

— Я був у змові? Га-га! Може твої підозріння і оправдані. Десь була зрада! Зрада. Але де вона? Не догадуєшся? Доведеться мені поговорити з Валею Симоновною. Навіть зараз. Скажу їй по телефону про твої чудні думки. Ось дзвоню... Хто? О, то ви, Павле Івановичу? Як поживаєте? Добре! Чудово! Чудово! Знаю! Знаю!. Ага, так хотів поговорити з Валею Симоновною. Вона в кухні. Варить обід для вас. Чудово. Покличте... Ти Валя?! Якже почуваеться тепер? Ну, ясно. Вам тепер удвох як у райочку. Воркуєте. Ніхто не докучає... Очевидно. Маленькі непорозуміння по цій пригоді ввечорі і все поладжено. Що? Ага, вибираєтеся на конференцію... А при нагоді в театр. Оригінально! Приїхати до вас? Може... Але навіщо вам мене? Тільки мішатиму вам. Здається мені, що я там зайвий... Я не сумнівався. Нарешті почуваеться щасливою. І він теж. Всього доброго, Валя Симоновна. Загляну колись, загляну...

Єгоров відклав слухавку і глянув на Любу.

— Що це з тобою? — запитав зачудовано. — Ти збіліла як смерть.

— Відведіть мене в тюрму, — промовила Люба понуро.

зробити це дуже просто. Ти тільки скажи: Хто був у вас вчорні, коли Валя Симонівна приїжджала з етим міліціонером займати квартиру? Тільки це одне скажи і їх шастя розвіється, як дим. Він не обдурюватиме тебе вже більше, не обдурюватиме нікого своєю дягольською подобою. Ну, хто був?

— Вчитель з Цюдока, Марко.

— І ще хто?

— Ще якийсь мужчина...

— І ще?

— Більше нікого.

— Вони втікали за ґордон?

— Так.

— Хотіли забрати і вас? Ну, очевидно. І що сталося потім з міліціонером? Ну, кажи ж!

— Його завили, як підслухував.

— І вбили?

— Не знаю.

— А чоловік знає?

— Не знаю.

— Ти зупиняєшся на півдорозі. А треба дійти до кінця. Тобі не залишилося нічого більше, як сказати все.

— Ох, Боже!.. — закрила Люба обличчя руками. — Випустіть мене, прошу! Я піду сама!.. Я мушу!

— Мусиш? — запитав Єгоров м'яко. — Навіщо так тривожити серце? Хіба тобі лю тому всьому не все одно? Я вже наведу там лад. Вже Павло Іванович догулявся. Не буде вже більше обманювати тебе, ні мене. Забудь усе. Починаймо, Люба, наше життя!

— Твоє прохання справді оригінальне.

— Або вбійте мене. Стрляйте!

— Ах, ти прислухалася шкотові до моєї розмови з Павлом Івановичем і Валею. Я справді не повинен був дозволити тобі чути цього всього. Це справді жорстокість! Але невже ж ти ждала чого іншого від Павла Івановича? Дивуєшся! Заздриш його щастю? І чи не догадуєшся? Не бачиш ясно, що не я, а Павло Іванович — вже давно змовилися з Валею, щоб повбутися тебе. На те й перейшла вона жити до вас.

— На те він лишився! — прошепотіла Люба.

— Лишився, кажеш? А що? Вибрався кудись? За кордон? Ну, кажи, вибрався?

— Ні.

— Ах, це ти, мабуть, хотіла втікати, а він не послухав. Залишився, щоб що дня бувати з Валею Симоновною! Знаєшита з них пара педагогік. Жаль було покидати її. Гарна, здорова, умна... І хто ж то був у вас тоді ввечері?

— Ви знаєте?

— Може й знаю. Не дивись на мене так. Ти наче з ума зійшла. Яка страшний твоє заздрість. Яка палюча і пристрасна була б твоя любов!

— Ви казали, що зробите для мене все, чого забажаю. Я відмовлялася. Але сьогодні я не відмовляюся, — заговорила Люба. — Пустіть мене на волю. Тільки на один день.

— Хочеш побачити все власними очима? Хочеш сколихати їх щастя? Навіщо стільки труду. Ти можеш

зробити це дуже просто. Ти тільки скажи: Хто був у вас ввечері, коли Валя Симоновна приходила з отим міліціонером займати квартиру? Тільки це одне скажи і їх шастя розвіється, як дим. Він не обдурюватиме тебе вже більше, не обдурюватиме нікого своєю янгольською подобою. Ну, хто був?

— Вчитель з Цотока, Марко.

— І ще хто?

— Ще якийсь мужчина...

— І ще?

— Більше нікого.

— Вони втікали за кордон?

— Так.

— Хотіли забрати і вас? Ну, очевидно. І що сталося потім з міліціонером? Ну, кажи ж!

— Його зловили, як підслухував.

— І вбили?

— Не знаю.

— А чоловік знає?

— Не знаю.

— Ти зупиняєшся на півдорозі. А треба дійти до кінця. Тобі не залишилося нічого більше, як сказати все.

— Ох, Боже!.. — закрила Люба обличчя руками. — Випустіть мене, прошу! Я піду сама!.. Я мушу!

— Мусиш? — запитав Єгоров м'яко. — Навіщо так тривожити серце? Хіба тобі по тому всьому не все одно? Я вже наведу там лад. Вже Павло Іванович догулявся. Не буде вже більше обманювати тебе, ні мене. Забудь усе. Починаймо, Люба, наше життя!

— Випустіть мене!

— Наївне твоє прохання. Ти — яє дитина. Мабуть тому так люблю тебе безтямно. Ти думаєш, я випущу тебе по цьому всьому? Мила моя!

Він підходив тепер рішуче, свідомий свої переваги, бо вже відступу їй нема. Вона схопившись, метнулася де дверей, але він заступив їй дорогу.

— Не далеко тобі втікати, — мовив він. — Вузький світ. І в ньому я володар. Тисячі людей у моїй владі... А я покоровся б тобі. Я служив би тобі... Ти приведиш мене до безтями. Ніхто досі не опирався моїй волі. Я дивуюся сам собі, що так довго жду і благаю тебе. Я зломлю твій опір. Ти будеш моєю або нічєю!

— Ви вб'єте мене?

— Я готов і на це.

— Тоді вбивайте зараз. Я... не покоруся вам.

— Не покоришся?

— Ніколи!

— Ніколи? — перепитав Єгоров, пробуючись усміхнутися. — А може, може покоришся! — Він простягнув руки, щоб пригорнути її до себе.

— Ні!

Від поштовху в груди він аж заточився легко взад.

— Я ненавиджу вас! — прошепотіла Люба. — Випустіть мене!

Єгоров стояв, наче протверезився з похмілля. Він відступив ще кілька кроків узад, ген аж за письмовий стіл. Його рука мимоволі сягнула по склянку з пливом. Він вихилив її душком. Ще налив.

— Випустити тебе! — сказав він повільно, прижмуривши очі. — Така ти! Таке твоє єдине бажання! Хочеш наситити свою заздрість і більше нічого. Добре, насичуй, мстися до кінця! Мстися жорстоко! Я буду приглядатися всьому з приємністю... Тобі не треба трудитися в далеку дорогу, щоб побачити щасливу пару. Я — як чародій! Читала казки? Тільки плесну в долоні, або модерніше, натисну кнопку і вони з'являться перед тобою. Кого першого хочеш побачити, чоловіка, чи Валю Симоновну? Чи обидвоє разом? Не віриш? А я ж казав, що я всемогутній, що я володар!

У дверях справді виринув дижурний.

— Вести Павла Юрівського, — наказав владно Єгоров.

— Єсть!

Люба провела безтямним поглядом дижурного, що щез у дверях.

— Не віриш? — питав Єгоров. — Так змириш! Глянь!

Двері справді відчинилися за мить, у них стояв Юрівський. Як тінь блідий. Побачивши дружину, він пустився йти до неї.

— Люба!

Облик завмер на його устах. Він пристанув на вид незрозумілої поведінки дружини. Люба відвернулася від нього і мовчала.

— Така то ваша зустріч, — промовив по хвилині Єгоров. — Ваша дружина, Павле Івановичу, забажала побачити вас негайно, щоб сказати вам усю правду в очі.

Саме розмовляла зі мною і розказала про дуже інтересні справи. Про те, що у вас був перед утечею за кордон учитель з Цотока і ще друга незнайома людина. Не хвилюйтеся і не обурюйтеся на Любов Павлівну. А тим більше на мене. Я запевнюю вас, що не вживав жадних насильних засобів, щоб добути ці інформації. Вона оповіла мені про все те добровільно.

— Неймовірно! — Юрівський дивився розгублено то на Єгорова, то на Любу.

— Пождіть, — продовжував Єгоров. — Я впевню вас, що це факти. Далі вона посвідчила, що ви зловили тоді з тими людьми під вашою квартирою міліціонера, як підделушував. Що далі сталося з ним, добре вам відомо.

— Люба! Невже ж це правда? — запитав Юрівський. — Невже ти дала проти мене таке свідчення? Невже ти вдіяла таке?

Тепер вона оглянулася, але в її погляді не було нічого, крім ненависти й ворожості, аж Юрівський здригнувся.

— А ти що вдіяв? — запитала вона. — Лишився тут ради тої новії. Живете тепер там разом...

— Що ти говориш? — запитав Юрівський.

— Мене позбулися, щоб створити собі райочок...

— Люба, що ти говориш? Я у тюрмі вже три дні. Глянь на мене. Шів години по тому, як викрали тебе, арештували і мене.

Єгоров сміявся тихо, любуючись безумними поглядами розлученої пари. Люба склала руки як до молитви і шепотіла, ніби до себе...

— А він щойно телефонував при мені до вас у школу.

— Як?

— Телефонував. Розмовляв з тобою і з нею, як там живете, як вам ведеться.

— Валя не в школі, але теж тут. Тебе жорстоко обдурили симульованою розмовою. Вона тому пів години була в цій канцелярії і свідчила проти мене. Коли тебе забрали, я вернувся і зрозумів, що це все вона наплутала. Я мало не задушив її. Мене арештували за намагане вбивство.

— Ви праві, Павле Івановичу, — сказав Єгоров. — Я даю вам досить часу, щоб ви збагнули своє становище. За вами кілька статей. Намагане вбивство Валі Симоновни. Зв'язки з диверсантами й шпигунами. І участь у вбивстві мільйонера. Свідок перед вами.

— Боже, — заломані в німії розпуці руки Люби тремтіли судорожно. — До чого довів він мене! Як опутали вони мене! Ви... ви дияволи! Павле! Павлусю, прости! — вона безсило припала до грудей чоловіка.

Руки Юрівського пригорнули її ніжно, втихомирливо, стримуючи плач, що стрясав її тілом.

— Ти не винна, — шепотів він. — ти не винна. Вони дияволи! Не розпачай. Наше життя не вривається. Важне, що ми знову знайшли себе, що ми разом...

— Так, ви разом, — промовив Єгоров. — За вами, Любов Павлівна, ті самі статті. Я віддаю вас в обласну тюрму.

Голос Єгорова звучав погрозово, наче вже западав присуд. Але Юрівський ступив до дверей з якоюсь ти-

Саме розмовляла зі жною і розказала про дуже інтересні справи. Про те, що у нас був перед утечею на дордон учиндєль з Штока і ще друга незнайома людина. Не хвалючись і не обурюючись на Дибов Павлівну. А тим бідше на мене. Я запевню вас, що не вживав жадних насильних засобів, щоб добути ці інформації. Вона оживила мені про все те добровільно.

— Невмовірно! — Юрївський дивився розгубдено то на Єгорана, то на Дибу.

— Шокдїть, — продовжував Єгоров. — Я впевню вас, що це факти. Дали вона посвідчила, що ви зловими тоді з тими людьми від вашою квартирою міліціонера, як підслухував. Що далі сталося з ним, добре вам відомо.

— Люба! Невже ж це правда? — запитав Юрївський. — Невже ти дала проти мене таке свідчення? Невже ти відіала шаке?

Тепер вона оглянулася, але в її погляді не було нічого, крім ненависти й ворожости, аж Юрївський здригнувся.

— А ти що вдїав? — запитала вона. — Дивився тут ради тої лавії. Живете тепер там разом...

— Що ти говориш? — запитав Юрївський.

— Мене позбулися, щоб створити собі райчок...

— Люба, що ви говориш? Я у тюрмі вже три дні. Глянь на мене. Шів години до тому, як виєрали тебе, арештували і мене.

Єгоров смїявся тихо, дроблючись безумними погледами роздуженої пари. Дибка складала руки як до молитви і цепенїла, ніби до себе...

хню радістю. Йому згадалися недавні слова таємної розмови з нежданим другом. Треба бути приготованим на все. Треба у тій дійсності знайти нове розуміння життя. Люба ступала з ним, пригорнувшись. Розділять їх незабаром, але вже ніщо не зуміє розділити дві рідні душі.

Se terminó la impresión de este libro
el día 25 de Setiembre de 1959
en los Talleres Gráficos "Champion"
c. Mercedes 2163/67, Buenos Aires.
